

„Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich: Europa inwestująca w obszary wiejskie”
Instytucja Zarządzająca Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020 - Minister Rolnictwa i Rozwoju Wsi
Publikacja opracowana przez Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie.
Publikacja współfinansowana ze środków Unii Europejskiej w ramach Schematu II Pomocy Technicznej.
"Krajowa Sieć Obszarów Wiejskich" Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020.

**Mariusz Cembruch-Nowakowski, Sławomir Dorocki, Robert Faracik,
Małgorzata Zdon-Korzeniowska, Michał Żemła**

Rozwój górskich i podgórskich terenów wiejskich w oparciu o potencjał obszaru i produkty markowe – analiza dobrych przykładów przedsiębiorczości

Wydawca:

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

ul. Podchorążych 2, 30-084 Kraków

oraz

Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie

ul. Meiselsa 1, 31-063 Kraków

Autorzy:

Mariusz Cembruch-Nowakowski

Sławomir Dorocki

Robert Faracik

Małgorzata Zdon-Korzeniowska

Michał Żemła

Skład i opracowanie graficzne:

Sławomir Dorocki

ISBN:

978-83-63313-21-0 (Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie)

978-83-8084-776-7 (Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego)

Kraków 2021

Analiza opracowana w ramach operacji pn. "Rozwój górskich i podgórskich terenów wiejskich w oparciu o potencjał obszaru i produkty markowe" realizowanej z Planu Operacyjnego Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich na lata 2020–2021.

© Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie

Odwiedź portal – www.ksow.pl

Zostań partnerem Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich

Spis treści

Wstęp	3
1. Uwarunkowania rozwoju gospodarczego obszarów górskich i podgórskich w Polsce	6
1.1. Wprowadzenie do tematyki obszarów górskich i podgórskich.....	6
1.2. Aktualna sytuacja na obszarach górskich i podgórskich w zakresie rolniczej i pozarolniczej działalności gospodarczej	11
2. Możliwości i bariery rozwoju przedsiębiorczości na obszarach górskich i podgórskich	14
2.1. Ogólne uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości.....	14
2.2. Ogólne uwarunkowania rozwoju dla różnych form aktywności gospodarczej na wiejskich obszarach górskich.....	15
2.3. Uwarunkowania rozwoju rolnictwa na wiejskich obszarach górskich	15
2.4. Uwarunkowania rozwoju przemysłu i rzemiosła na wiejskich obszarach górskich	17
2.5. Uwarunkowania rozwoju turystyki na obszarach górskich.....	18
2.6. Różnice między uwarunkowaniami rozwoju przedsiębiorczości pomiędzy regionami w polskich Karpatach i Sudetach	21
3. Identyfikacja przykładów dobrych praktyk działań przedsiębiorczych na obszarach górskich i podgórskich	23
3.1. Pałac Wojanów jako ważny element sieciowego produktu turystycznego „Dolina Pałaców i Ogrodów”	23
3.2. Budowa produktu sieciowego w oparciu o geoturystykę. Przykład Jaskini Radochowskiej w Sudetach.....	27
3.3. Dziedzictwo kulturowe w kontekście turystyki na przykładzie Centrum Pasterskie w Koniakowie	33
3.4. Jezioro Mucharskie i okolice jako przykład dynamicznych przemian społeczno-gospodarczych w regionie zainicjowanych dzięki zmianie przeznaczenia gruntów rolnych pod zaporowy zbiornik retencyjny	38
3.5. Ekoturystyka i Ekocentrum ICPPC w Stryśzowie jako przykład wykorzystania nowatorskich technologii środowiskowych w działalności agroturystycznej oraz współpracy z organizacjami non-profit w obszarze edukacji ekologicznej.....	42
3.6. Rozwój tradycji winiarskich Pogórza Wielickiego na przykładzie winnicy nad Dworskim Potokiem.....	45
3.7. Przedsiębiorstwo „Drewal” jako przykład wykorzystania potencjału przyrodniczego regionu w oparciu o tradycje obróbki i przetwórstwa drewna, w tym tradycje meblarskie	47
3.8. Ośrodek narciarski Kotelnica Białczańska w Białce Tatrzańskiej jako przykład katalitycznego ośrodka sportów zimowych	50
3.9. Polskie Stowarzyszenie Flisaków Pienińskich na rzece Dunajec jako przykład instytucji otoczenia biznesu na rzecz wsparcia indywidualnych działalności gospodarczych prowadzonych przez flisaków	54
3.10. Śliwowica łącka jako markowy lokalny produkt tradycyjny budujący markę regionu.....	56
3.11. Kamianna – polskie centrum pszczelarstwa i apiterapii	59
3.12. Stadnina Koni Huculskich „Gładyszów” – jako przykład połączenia hodowli z ofertą usług turystyki konnej w Beskidzie Niskim.....	62
3.13. „Karpacka Troja” – przykład kreacji nowej atrakcji turystycznej	66
3.14. Latoszyn Zdrój – reaktywacja uzdrowiska.....	69
3.15. Agroturystyka jako przedsiębiorstwo rodzinne na przykładzie nieformalnej inicjatywy Bieszczadzka Sadyba	72
4. Studium przypadku – stacja narciarska Master-Ski w Tyliczu jako przykład lokalnego lidera aktywizacji gospodarczej obszarów górskich w oparciu o potencjał środowiska przyrodniczego i dziedzictwa kulturowego	77
Zakończenie	88
Literatura	91

Wstęp

Regiony górskie stanowią według różnych szacunków około 8% powierzchni Polski (Guzik, 1995). Patrząc z perspektywy całego kraju wartość ta może wydawać się niewielka, jednak specyficzne znaczenie i problemy rozwojowe tych obszarów sprawiają, że stają się one adresatami specjalnie kierowanych narzędzi rozwoju regionalnego (Musiał, 2018). Zdecydowana większość obszarów górskich w Polsce ma charakter wiejski, jednak możliwości rozwoju konkurencyjnego sektora rolnego są bardzo ograniczone. Dlatego duże znaczenie odgrywa w tym przypadku kwestia wielofunkcyjnego rozwoju wsi, której istota skupia się na odejściu od rolnictwa jako jedynej lub dominującej funkcji i dywersyfikacji działalności gospodarczej. Skutkiem tych działań ma być odrodzenie obszarów wiejskich oraz odwrócenie negatywnych tendencji rozwojowych (Chudy-Hyski, 2009; Adamowicz, Zwolińska-Ligaj, 2009; Mazurek, 2010). Wśród kluczowych teorii, dominujących we współczesnym podejściu do rozwoju obszarów wiejskich wymienić należy koncepcje: ekorozwoju, rozwoju zrównoważonego oraz rewitalizacji

Koncepcja ekorozwoju wynika bezpośrednio z łączenia zjawiska rozwoju z aspektami ekologicznymi i wyzwaniem w sferze ochrony środowiska, co wiąże się z prowadzeniem działalności gospodarczej w taki sposób, aby nie powodować nieodwracalnych zmian w środowisku przyrodniczym. Koncepcja zrównoważonego rozwoju (sustainable development), oprócz aspektów ekologicznych dodatkowo podkreśla kwestie społeczne, zwracając uwagę na znajdowanie, opracowywanie i wcielanie w życie takich rozwiązań, które gwarantować będą dalszy rozwój i wzrost gospodarczy (Roszkowska-Mądra, 2009; Mazurek, 2010; Stanny, 2013). Ta swoista podtrzymałość rozwoju odbywać się ma poprzez aktywne włączenie się w te procesy wszystkich grup interesariuszy (Mika, 2014).

Z problemem przeciwdziałania degradacji i dewastacji niektórych obszarów wiąże się koncepcja rewitalizacji i odnowy wsi (Mazurek, 2010). W tym przypadku rozwój wsi, w tym rolnictwa, wymaga nowego, a często nowatorskiego podejścia, które czasami przyjmuje postać radykalnych przekształceń struktur społecznych, gospodarczych i przestrzennych, uwzględniających jednak specyfikę obszaru i uwarunkowania lokalne. Celem tych działań jest wywołanie zmian społecznych i pobudzenie gospodarcze, co niejednokrotnie wiąże się z kreowaniem nowych funkcji społeczno-gospodarczych.

Jednym z kluczowych czynników sprzyjających rozwojowi w rozumieniu współczesnych teorii jest przedsiębiorczość mieszkańców, którzy potrafią odnaleźć perspektywiczne nisze na rynku spożywczym pozwalające na rozwój działalności rolniczej lub tworzą lokalne firmy, w efektywny sposób wykorzystując bogate walory naturalne i kulturowe poszczególnych regionów górskich.

Najbardziej oczywistym kierunkiem rozwoju lokalnej przedsiębiorczości mieszkańców obszarów górskich jest obsługa ruchu turystycznego. Przychody z turystyki w wielu miejscowościach górskich stanowią podstawowe źródło dochodów mieszkańców i pozwalają na dokonanie swoistego skoku cywilizacyjnego tym

miejsowościom (Chudy-Hyski, 2009; Zdon-Korzeniowska, 2009). Niestety, intensywny rozwój oferty turystycznej może prowadzić także do wytworzenia się monokultury gospodarczej i uzależniać nadmiernie gospodarkę poszczególnych miejscowości, a nawet całych regionów, od jednej gałęzi gospodarki (Nieżgoda i inni, 2012). Gałęzi, która, jak pokazała rzeczywistość czasu pandemii, jest bardzo silnie zależna od występowania czynników niezależnych i nieprzewidywalnych (Asaf, Scuderi, 2020). Ponadto, jedynie część obszarów górskich jest predysponowana do rozwoju turystyki na masową skalę. Warto też zauważyć silne wewnętrzne zróżnicowanie samego zjawiska turystyki, a rozwój np. turystyki kulturowej i sportów zimowych wymaga zupełnie innych form obsługi i wykształcenia innych usług i elementów infrastruktury, które bazują na innych zasobach. Praktyka pokazuje także istnienie możliwości osiągnięcia sukcesu ekonomicznego przez przedsiębiorców z wiejskich obszarów górskich w Polsce na bazie działalności o charakterze rzemieślniczej czy drobnej działalności przemysłowej, zwłaszcza przetwórczej. Także w tym przypadku z reguły kluczowe znaczenie odgrywa umiejętne wykorzystanie lokalnych walorów naturalnych i kulturowych oraz mobilizacja kompetencji i zasobów własnych przedsiębiorcy, a czasem także jego współpracowników, innych mieszkańców lub innych podmiotów gospodarczych (Mamica, 2004; Chudy-Hyski, 2009). Często też efektywnie działające biznesy łączą działalność w kilku gałęziach gospodarki, czego najbardziej oczywistym przykładem jest agroturystyka, czyli forma jednoczesnego prowadzenia działalności zarobkowej w rolnictwie i turystyce.

Oddajemy w Państwa ręce opracowanie, w którym przeanalizowano uwarunkowania i kierunki rozwoju górskich i podgórszych terenów wiejskich w oparciu o potencjał obszaru i przedsiębiorcze działania mieszkańców. Głównym celem naukowym pracy jest identyfikacja kluczowych czynników sukcesu działalności przedsiębiorczej prowadzonej w wiejskich obszarach górskich. Realizacja tego celu możliwa była poprzez zastosowanie metody analizy studiów przypadków na drodze wnioskowania dedukcyjnego i syntezy. Wnioski z przeprowadzonej analizy pozwalają na wskazanie kilku koncepcji teoretycznych mających szczególne zastosowanie w ocenie i programowaniu działań przedsiębiorczych na wiejskich obszarach górskich w Polsce. Są to przede wszystkim koncepcje odwołujące się do niekonkurencyjnych relacji międzyorganizacyjnych (Żemła, 2010), związanych z kooperacją i koopetycją (Gardzińska, 2012; Barczak, 2015; Czernek, 2018), tworzeniem klastrów (Porter, 2001; Gardzińska, 2012) i produktów sieciowych (Kachniewska, 2014; Czernek, Żemła, 2016). Kluczowe znaczenie ma także właściwa interpretacja samego pojęcia przedsiębiorcy i działań przedsiębiorczych (Żemła, 2017; Piontek, 2019).

Pomimo tego, że w geografii stosowane jest określenie „obszary górskie” jako kategoria terminologiczna obejmująca ogół terenów wyznaczonych za pomocą ścisłych kryteriów fizyczno-geograficznych, w pracy zdecydowano się na posługiwanie się pojęciem „obszarów górskich i podgórszych”. Wynika to przede wszystkim z faktu, że centralne pojęcia pracy: „przedsiębiorczość” i „produkty markowe” są pojęciami wywodzącymi się z nauk ekonomicznych i ich analiza, także przestrzenna, wymaga szerszego uwzględnienia kryteriów i uwarunkowań antropogenicznych, a zwłaszcza podziału administracyjnego kraju. W przypadku

terenów wiejskich takim kluczowym uwarunkowaniem są założenia polityki rolnej państwa, która posługuje się właśnie pojęciem „wiejskich obszarów górskich i podgórskich” jako obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania. Dlatego w pracy zdecydowano się zaadaptować terminologię zaczerpniętą z oficjalnych dokumentów prezentujących politykę państwa względem omawianych obszarów. Zakres przestrzenny pracy obejmuje polską część Sudetów i Karpat.

Praca podzielona została na dwie wyraźnie wyodrębnione części. Pierwsza z nich ma charakter teoretyczny i zaprezentowano w niej w skróty sposób charakterystykę współczesnych wiejskich obszarów górskich i podgórskich w Polsce. Wskazano na cechy obszarów górskich, zwłaszcza na te, które w sposób istotny wpływają, hamująco lub stymulująco, na możliwości prowadzenia różnych form działalności gospodarczej na tych obszarach. Zaprezentowana została obecna sytuacja społeczno-ekonomiczna analizowanych obszarów. W sposób szczególny zwrócono także uwagę na przyrodnicze i historyczno-kulturowe różnice uwarunkowań pomiędzy obszarami położonymi w polskich Karpatach i Sudetach. Różnice te wpływają zasadniczo na inną sytuację wszystkich gałęzi gospodarki na tych obszarach, począwszy od rolnictwa, poprzez turystykę, na przemysł kończąc. W drugiej części pracy zwięźle zaprezentowano przykłady dobrych praktyk efektywnych działań lokalnych przedsiębiorców sprzyjających z jednej strony wzmocnieniu prowadzonych przez nich firm, z drugiej wspierających rozwój społeczno-gospodarczy całych miejscowości i regionów. Przykłady dobrano tak, aby w miarę możliwości reprezentowane były wszystkie polskie regiony górskie, a przedsiębiorcy reprezentowali zróżnicowane formy aktywności gospodarczej. Przykłady zostały dla celów prezentacji ułożone w kolejności odzwierciedlającej ich położenie z zachodu na wschód, a więc począwszy od województwa dolnośląskiego, przez śląskie, małopolskie, na podkarpackim kończąc. Opracowanie zakończone jest szerszym studium przypadku rozwoju ośrodka narciarskiego Master-Ski w Tyliczu.

1. Uwarunkowania rozwoju gospodarczego obszarów górskich i podgórskich w Polsce

1.1. Wprowadzenie do tematyki obszarów górskich i podgórskich

„Góry” to pojęcie geograficzne używane dla określenia obszaru – części przestrzeni geograficznej – wyodrębnionego na podstawie następujących kryteriów (Encyklopedia Britannica Micropaedia, 1993; Klimaszewski, 1994; Farndon, 1996):

- wysokości względnej – najczęściej przyjmuje się minimalne przewyższenie 300 m,
- wysokości bezwzględnej – najczęściej przyjmuje się minimalną wysokość 500 lub 600 m n.p.m.,
- nachylenia terenu.

Ze względu na różnorodność obszarów górskich w poszczególnych krajach, jak również nawet w obrębie jednego kraju pomiędzy masywami górskimi, nie istnieją jednolite kryteria pozwalające dany obszar zakwalifikować jako górski (Chudy-Hyski, 2009, 66). Ze względu na wysokości względne i nachylenie stoków rozróżnia się góry średnie zwane średniogórzem i góry wysokie (teren wysokogórski) (Flis, 1982). W górach występuje także piętrowość klimatyczno-roślinna i morfogenetyczna, w której zachowane są cechy danej strefy klimatycznej (Klimaszewski, 1994). Na warunki klimatyczne obszarów górskich wpływa nie tylko wysokość nad poziomem morza, ale i urzeźbienie terenu, a więc rozległość i zwartość bądź rozczłonkowanie łańcuchów górskich, kierunek ich przebiegu, stromość zboczy i szerokość dolin oraz ekspozycja względem stron świata i dominujących kierunków wiatru (Martyn, 2000).

Spśród cech środowiska przyrodniczego, które w dużej mierze determinują możliwość ludzkiej egzystencji oraz gospodarowania na terenach górskich do kluczowych należą:

- wysokość bezwzględna, przekładająca się m.in. na zmiany w obrębie innych elementów środowiska wraz z wysokością,
- rzeźba terenu, w tym nachylenie i ekspozycja stoków,
- piętrowość klimatyczna związana m.in. ze spadkiem temperatury wraz z wysokością bezwzględną oraz zmianami w opadach (ich ilości, jakości i rodzajach),
- piętrowość roślinna wynikająca z dostosowania się roślinności do określonych warunków klimatycznych i glebowych,
- gleby stanowiące wypadkową wielu czynników, w tym budowy geologicznej (podłoża) i warunków klimatycznych.

To właśnie te cechy przez wieki wpływały i wpływają nadal na możliwości rozwoju podstawowej działalności człowieka jaką jest rolnictwo. Powszechnie zwraca się uwagę na znaczenie trzech powiązanych ze sobą elementów, którymi są: gleby, klimat i rzeźba terenu (Bański, 2007). W przypadku obszarów górskich stanowią one wyraźną barierę w rozwoju gospodarczym. Dlatego też stanowią one specyficzny typ obszarów,

zwłaszcza w ujęciu wsi, gdzie niekorzystne warunki fizjograficzne wpływają na wielkość i jakość produkcji rolnej, w tym dominacji produkcji opartej na trwałych użytkach zielonych (m.in. chów określonych gatunków zwierząt gospodarskich) oraz ograniczonej możliwości upraw na gruntach ornych (Kulikowski 2007).

Wpływ wskazanych barier na możliwości gospodarowania w obrębie obszarów górskich spowodował, że znalazły się one w szczególnej pieczy instytucji odpowiedzialnych za sprawy społeczno-ekonomiczne, w tym poszczególnych organów rządowych. Sytuacja ta nie dotyczy tylko Polski, ale także większości krajów europejskich. Oczywiście niekorzystne warunki dla gospodarowania nie są związane tylko i wyłącznie z obszarami górskimi. Dla celów statystycznych wyróżnia się m.in. tzw. obszary problemowe (OPR), wśród których znaczną część stanowią właśnie obszary górskie. W celu zapewnienia trwałego użytkowania gruntów rolnych wydzielone zostały tzw. obszary o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW), na których rolnicy na nich gospodarujący otrzymywać powinni specjalne wsparcie (w tym finansowe). Przyczyniać się to ma do utrzymania aktywności wiejskich społeczności oraz do zachowania obszarów wiejskich poprzez wsparcie takich systemów gospodarki rolnej, które w szczególny sposób uwzględniają wymogi ochrony środowiska (Sobczyński, 2012). Ze względu na specyficzne cechy środowiska przyrodniczego obszary górskie stanowią znaczną część wśród ONW.

W Polsce obszary górskie i pogórskie w rozumieniu ONW stanowią te gminy, w których co najmniej 50% użytków rolnych (UR) położonych jest na wysokości 300 m n.p.m. lub wyżej. Wśród nich wyróżnia się (Musiał, 2018; Siebielec, Łopatka, 2013):

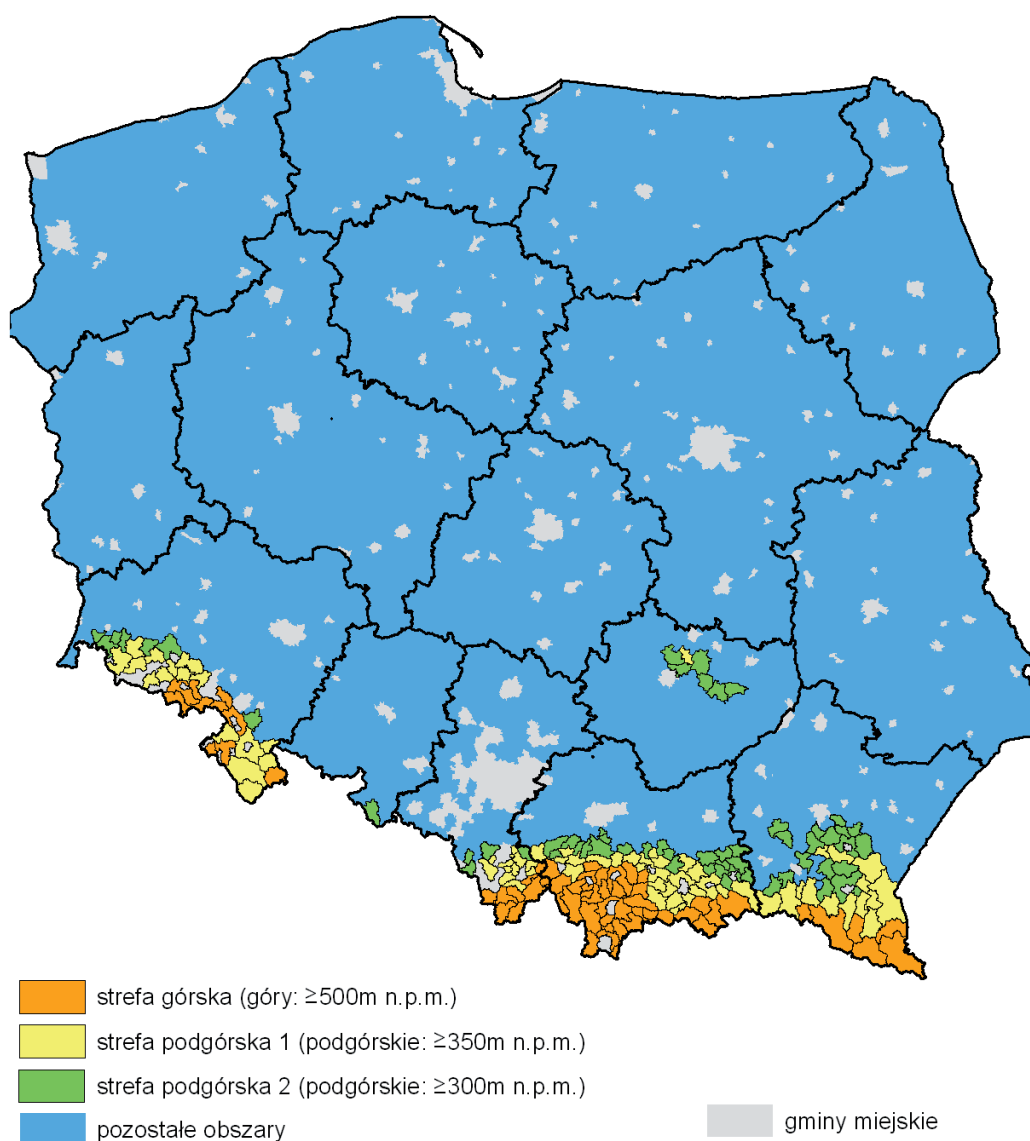
- strefę górską, obejmującą te obszary gdzie co najmniej 50% UR znajduje się na wysokości 500 m n.p.m. lub wyżej,
- strefę pogórską 1, tam, gdzie co najmniej 50% UR położonych jest na wysokości co najmniej 350 m n.p.m.,
- strefę pogórską 2, w której co najmniej 50% UR położonych jest na wysokości 300 m n.p.m., a pojedyncze wsie lub obręby geodezyjne położone są na wysokości co najmniej 350 m n.p.m. Strefa ta stanowi uzupełnienie powyższych obszarów (obszar przejściowy).

Na obszarze Polski góry zajmują około 25,4 tys. km² (około 8% powierzchni kraju), z czego 76,8% stanowią Karpaty, a pozostała część przypada na Sudety. Ze względu na charakter gór oraz ich rozległość największa część górskich ONW przypada właśnie na Karpaty. W górach tych 42,3% powierzchni leży na wysokości powyżej 500 m n.p.m., a 2,5% powyżej 1000 m n.p.m. (Guzik, 1995). Pozostała część przypada na Sudety, chociaż powyższe kryteria (zwłaszcza dla strefy pogórskiej 2) spełnia także kilka gmin w regionie Gór Świętokrzyskich (Ryc. 1).

Na potrzeby PROW na lata 2014–2020 dokonano nowej delimitacji ONW. Wiąże się to m.in. z płatnościami na rzecz gospodarstw rolnych zlokalizowanych w określonych regionach o niekorzystnych warunkach gospodarowania. Do wydzielenia tych obszarów zastosowano nową metodologię opartą na korelacji dwóch grup czynników. Pierwsza obejmuje kryterium biofizyczne, w tym: niską temperaturę

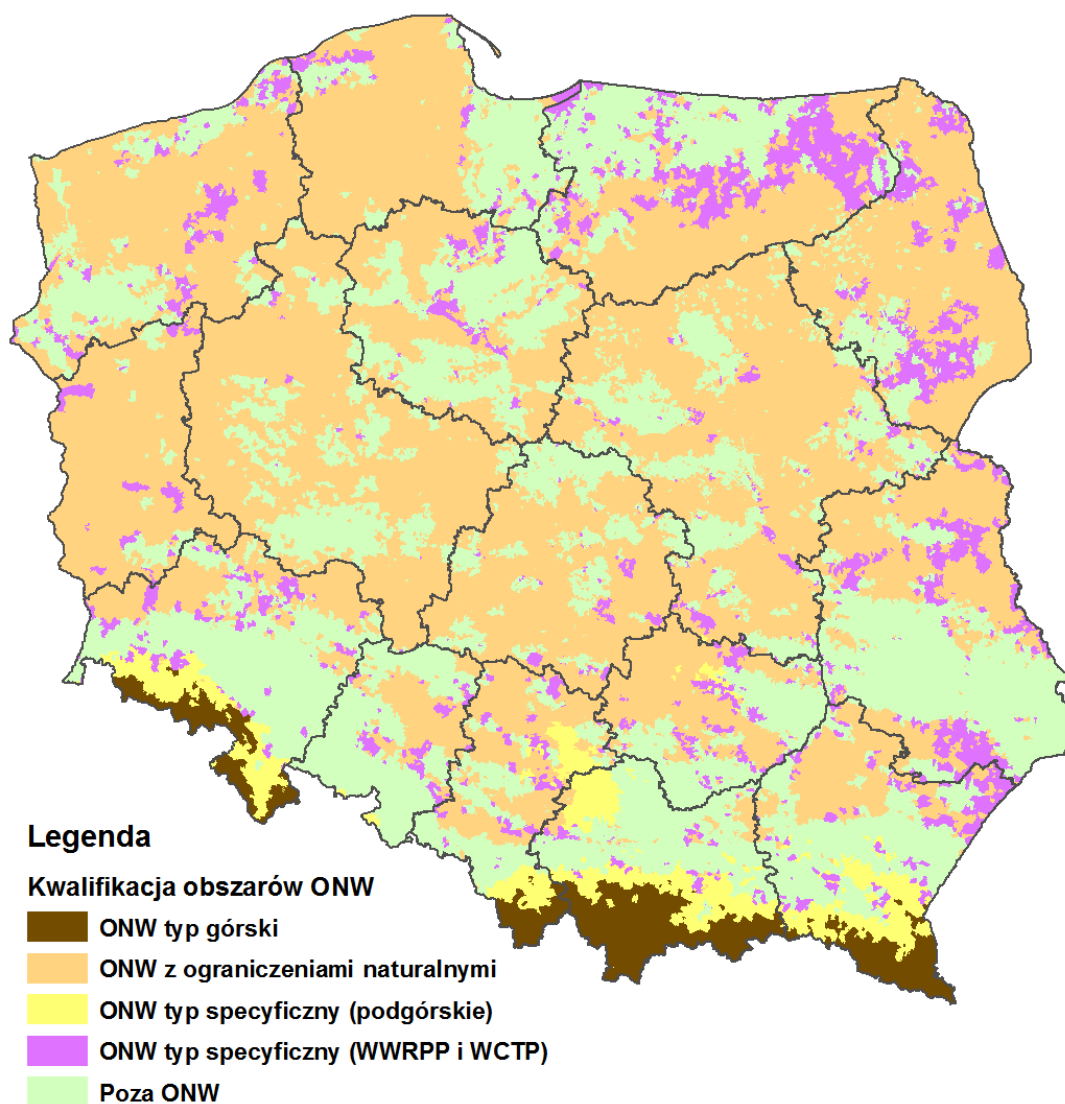
powietrza, niekorzystną teksturę i kamienistość gleby, ograniczoną głębokość ukorzenia, niekorzystne właściwości chemiczne gleby oraz duże nachylenie terenu. Drugi komponent obejmował szeroki zakres czynników o charakterze społeczno-gospodarczym i środowiskowym, w tym wskaźnika waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej (WWRPP) oraz tzw. wskaźnika cenności przyrodniczo-turystycznej. Pozwoliło to na delimitację następujących obszarów:

- obszary górskie (ONW typ górski);
- obszary inne niż obszary górskie, charakteryzujące się znaczącymi ograniczeniami naturalnymi (ONW typ nizinny);
- obszary charakteryzujące się szczególnymi ograniczeniami (ONW typ specyficzny).

Ryc. 1. Obszary górskie i pogórskie (ONW) w Polsce.
Źródło: Siebielec, Łopatka (2013).

W porównaniu z poprzednią propozycją ONW, nastąpiła wyraźna zmiana, tak w ujęciu ilościowym, jakościowym i przestrzennym (Ryc. 2). Wiąże się to ze zmianą priorytetów wynikających z polityki Unii Europejskiej w kwestii rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa, w ramach której postanowiono odejść od działań skierowanych na przeciwdziałanie depopulacji obszarów wiejskich, a skupiono się na czynnikach sprzyjających kontynuacji gospodarowania gruntami w celu zachowania lub poprawy stanu środowiska, utrzymaniu terenów wiejskich oraz zachowaniu potencjału turystycznego obszaru.

Ryc. 2. Obszary ONW w Polsce – stan aktualny (ujęcie sumaryczne).

Źródło: <http://onw.iung.pulawy.pl/mapa>.

Wpływ niekorzystnych warunków przyrodniczych na rozwój rolnictwa wzmacniały dodatkowo czynniki demograficzne, społeczne i historyczne. W Karpatach wiązało się to m.in. z przeludnieniem wsi i widmem głodu, zwłaszcza w wiekach minionych. Spowodowało to wzmożoną migrację miejscowej ludności za granicę, zwłaszcza w XIX i na początku XX w. Dzielenie posiadłości na mniejsze części w związku z podziałami

spadkowymi w kolejnych pokoleniach przyczyniło się do postępującego rozdrobnienia gospodarstw rolnych, co spowodowało brak możliwości ich dalszego rozwoju, a w konsekwencji nieopłacalność produkcji rolnej i niemożność konkurencyjności na rynku roślinnym i zwierzęcym. W XX w. istotne znaczenie miała także migracja mieszkańców wsi do miast, co wiązało się z postępującą industrializacją, a przez to z możliwością znalezienia pracy w powstających zakładach produkcyjnych.

W przypadku niektórych form rolniczego użytkowania ziemi obszary górskie, zwłaszcza w Karpatach, należą do polskiej czołówki producentów rolnych. Tak jest m.in. w przypadku sadownictwa, które na tym obszarze ma długie tradycje. Lokalne uwarunkowania przyrodnicze sprzyjają zakładaniu gospodarstw sadowniczych, np. w niższych partiach Beskidu Wyspowego, Gorców czy części Pogórza Karpackiego (Guzik, 1981, 1995).

Tradycyjnym zajęciem ludności zamieszkującej obszary górskie było także pozyskiwanie drewna i jego obróbka, co wiązało się z bogactwem lasów porastających zarówno Karpaty, jak i Sudety. Te elementy, które stanowiły utrudnienia, a nawet przeszkodę w rozwoju rolnictwa, stały się od XIX w. walorem przyciągającym turystów, najpierw w sezonie letnim, a od początku XX w. wraz z rozwojem narciarstwa także zimą. Wiązało się to także z rozwojem ośrodków uzdrowiskowych, w tym klimatycznych (Groch, Kurek, 1995). Masowy rozwój turystyki w II połowie XX w. stopniowo przyczyniał się do degradacji środowiska przyrodniczego, a przez to deprecjacji samych walorów turystycznych.

Rozwój rolnictwa, jako tradycyjnej formy gospodarki w górach, w powiązaniu z innymi przejawami ludzkiej aktywności w zakresie społecznym, gospodarczym i kulturowym (m.in. leśnictwo, turystyka) ma za zadanie zachowanie m.in. szeroko rozumianych walorów krajobrazowych wyrażające się w dbałości o bioróżnorodność oraz krajobraz kulturowy w oparciu zarówno o walory środowiska przyrodniczego, jak i *genius loci*. Działania powinny być skierowane m.in. na zapobieganiu emigracji ze wsi i depopulacji obszarów wiejskich oraz podtrzymywanie tożsamości kulturowej wśród mieszkańców gór.

1.2. Aktualna sytuacja na obszarach górskich i podgórskich w zakresie rolniczej i pozarolniczej działalności gospodarczej

Od momentu integracji Polski z Unią Europejską rolnictwo w Polsce przechodzi głębokie przeobrażenia, które wymusił dostęp do globalnego rynku rolnego, rosnąca w tym obszarze konkurencyjność oraz przemiany społeczno-gospodarcze jakie zaszły w kraju. Na podkreślenie zasługuje istotna rola jaką odgrywa wsparcie programów unijnych i krajowych w procesie wyrównywania szans polskich gospodarstw rolnych na rynku europejskim. Dotyczy to przede wszystkim unowocześniania infrastruktury technicznej, aplikacji nowoczesnych ekologicznych technologii, ograniczania ubóstwa, a także przekwalifikowywania zawodowego ludności obszarów wiejskich, ułatwiającego wejście na rynek pracy w branżach poza rolnictwem, czy uruchamiania indywidualnej pozarolniczej działalności gospodarczej np. w turystyce, przetwórstwie, drobnym handlu czy przemyśle.

Nie zmienia to jednak faktu, że w strukturze gospodarstw rolnych nadal ponad połowę, tj. 53,5% stanowią gospodarstwa najmniejsze do 5 ha użytków rolnych, a odsetek gospodarstw największych, o powierzchni 50 ha i więcej użytków rolnych wynosi zaledwie 2,4%. Największy wzrost zanotowano w grupie gospodarstw rolnych najmniejszych do 1 ha oraz największych o powierzchni powyżej 20 ha. Średnia powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwie utrzymuje się od wielu lat na poziomie ok. 10 ha (10,4 ha w 2019 r.) (Bogumił i in., 2020, 17).

Współcześnie utrzymuje się tendencja spadkowa liczby gospodarstw rolnych przy jednoczesnym wzroście ich przeciętnej powierzchni (GUS, 2021, 13). Istotny wpływ na tę sytuację mają z jednej strony: utrzymujący się kierunek przemian w strukturze wiekowej ludności, strukturze dochodowej oraz przeciwdziałanie niskiej rentowności gospodarstw rolnych na wsi. Szybkie starzenie się mieszkańców wsi oraz brak motywacji ze strony młodszych pokoleń do kontynuacji prowadzenia gospodarstw rolnych, które mają nisko dochodowy charakter powodują naturalny zanik działalności tego typu gospodarstw. Z kolei, gospodarstwa, które zdecydowały się utrzymać z działalności rolnej starają się podwyższyć ich rentowność poprzez systematyczne powiększanie ich areалу, np. poprzez wykup lub dzierżawę często tych nierentownych gospodarstw rolnych lub nieużytkowanych gruntów ornych oraz scalanie ziemi (Musiał, 2018).

Należy podkreślić, że ogólna koniunktura w polskim rolnictwie w 2019 r. poprawiła się w porównaniu do 2018 r. Wartość produkcji globalnej na rynku rolnym wzrosła o 7% w porównaniu do roku poprzedniego, choć udział towarowej produkcji rolnej w produkcji globalnej spadł do 75% (ale był wyższy niż dekadę wcześniej w 2010 r. wyniósł 70,3%). Wpływ miało na to kilka czynników, m.in. przyrodnicze, produkcyjne czy ekonomiczne, wśród których istotne znaczenie odegrały zmiany cen na europejskich i światowych rynkach rolnych. Bezpośrednio wpłynęło to na sytuację finansową gospodarstw rolnych, przede wszystkim indywidualnych, a wystąpienie pewnych różnic zależało głównie od ich specjalizacji (GUS, 2021).

Powierzchnia gospodarstw rolnych gospodarujących na terenach górskich wynosiła ogółem 672 tys. ha, co oznacza ok. 3,5% powierzchni kraju będącej w dyspozycji gospodarstw rolnych i stanowi jednocześnie 99,5% powierzchni wykorzystania użytków rolnych dostępnych na tych terenach oraz 76,5% powierzchni wykorzystania ogólnej powierzchni gruntów górskich i pogórza.

Tab. 1. Mocne i słabe strony oraz szanse i zagrożenia dla rolnictwa na obszarach górskich i pogórskich.

Obszar	Mocne strony	Słabe strony	Szanse	Zagrożenia
Struktura agrarna	<ul style="list-style-type: none"> – duża liczebność małych gospodarstw rolnych; – duże zróżnicowanie wewnętrzne struktury agrarnej; – niska cena ziemi rolniczej (regionalizacja). 	<ul style="list-style-type: none"> – rozdrobnienie gospodarstw obniżające możliwość korzystania z efektu skali; – niekorzystny rozróg ziemi; – brak rezerw i źródeł; powiększenia obszarów rolnych; – niewielki obrót ziemią rolniczą; – nasilające się zaniechanie użytkowania rolniczego ziemi marginalnej. 	<ul style="list-style-type: none"> – systemowe rozwiązania prawne dla rolnictwa ułatwiające sprzedaż i nabywanie ziemi, – wsparcie edukacyjne gospodarstw rolnych i młodych rolników; – wzrost kompetencji w obszarze eko-rolnictwa i zrównoważonego rozwoju. 	<ul style="list-style-type: none"> – wzrost kosztocłonności produkcji rolnej; – wzrost kosztów ziemi utrudniające scalanie gruntów; – wzrost rozdrobnienia gruntów; – „porzucanie” gruntów uprawnych na rzecz ziemi leżącej odłogiem i zachwaszczenie ziemi; – powrót do starych nawyków upraw nieekologicznych.
Produkcja rolna	<ul style="list-style-type: none"> – wzrost aplikacji ekologicznych technologii upraw i chowu zwierzęcego; – relatywnie duży udział sadownictwa (regionalizacja); – rezygnacja z uprawy płużnej „na siłę” na terenach przyrodniczo trudnych; – dominacja pracochłonnych form intensyfikacji; – duża liczebność miejscowych ras zwierząt gospodarskich; – dobrze rozwinięta produkcja ekologiczna. 	<ul style="list-style-type: none"> – mała skala produkcji gospodarstw; – niewielka wydajności jednostkowe tzw. produktów podstawowych; – niedobór odmian roślin uprawnych dostosowanych do warunków miejscowych; – niewielka odnawialność materiału siewnego i sadzeniaków; – słaby postęp w hodowli zwierząt; – przewaga tradycyjnych systemów gospodarowania; – niedobór kapitału inwestycyjnego; – niedorozwój instytucji okołorolniczych zwłaszcza usługowych. 	<ul style="list-style-type: none"> – wzrost priorytetowej funkcji rolnictwa i włączenie jej w system gospodarczy państwa: – systemowe wsparcie dla działalności rolniczej; – wzrost opłacalności działalności rolniczej. 	<ul style="list-style-type: none"> – niskie wsparcie systemowe państwa dla działalności rolniczej; – brak stabilnych rozwiązań dla wspólnej polityki rolnej w UE oraz ograniczenie dopływu środków wsparcia dla przekształceń w rolnictwie; – wysoka inflacja – wzrost cen nawozów, produktów do zasiewów oraz paliw powodujące obniżenie rentowności produkcji rolnej; – brak zagospodarowania wolnej siły roboczej (migranci) w kierunku zwiększenia podaży zatrudnienia w rolnictwie.
Czynnik ludzki	<ul style="list-style-type: none"> – lokalnie duże lub bardzo duże zaludnienie; – bardzo dobre dostosowanie do lokalnych warunków środowiska przyrodniczego i kulturowego; – dobra kondycja demograficzna ludności; – duże rezerwy niewykorzystanej produkcyjnie siły roboczej; – pracowitość i przedsiębiorczość rolników; – rozwinięte tradycyjne rzemiosła i drobna wytwórczość. 	<ul style="list-style-type: none"> – lokalnie nadmierne rozrzedzenie sieci osiedleńczej; – osłabienie więzów społecznych lokalnej wspólnoty utrudniające współpracę gospodarczą; – spadek zainteresowania rolnictwem i marginalizacja wartości ziemi jako kapitału; – osłabienie spójności kulturowej poprzez migracje i marginalizacja dziedzictwa etnicznego, kulturowego; – relatywnie duży udział w zatrudnieniu ogółem zagranicznych migracji zarobkowych; – nadal niska ale rosnąca świadomość ekologiczna ludności wiejskiej, zwłaszcza rolniczej, co wpływa na zanieczyszczenie środowiska. 	<ul style="list-style-type: none"> – wzrost motywacji młodszych pokoleń do przejmowania gospodarstw rolnych i kontynuacji działalności rolnej; – przekwalifikowanie części ludności wiejskiej odchodzącej od rolnictwa w kierunku pozarolniczej działalności zarobkowej; – wzrost dochodów ludności na obszarach górskich i pogórskich. 	<ul style="list-style-type: none"> – znaczące odchodzenie od produkcji rolnej na rzecz działalności pozarolniczej; – wzrost migracji zarobkowych ze strony lokalnej ludności; – brak czynników motywacyjnych do podejmowania pracy w rolnictwie.

Źródło: opracowanie własne na podstawie, (Musiał, 2018, 11; Otołiński, Musiał, 1997).

Istotny udział (ponad 16,4%) w powierzchni gruntów użytkowych w regionach górskich i podgórskich stanowią lasy (Jabs, Affek, 2019). Bazując na dostępnych danych z 2006 r. można zauważyć, że w Bieszczadach

lasy zajmowały aż 77,2% powierzchni regionu, w Górach Sanocko-Turczańskich 63,1%, a w Beskidzie Niskim 62,1%. Odpowiednio grunty orne w Bieszczadach stanowiły jedynie 7,9%, w Górach Sanocko-Turczańskich 20%, a w Beskidzie Niskim 24,1% (Ciołkosz i in., 2011). W tych trzech pasmach górskich występuje także największe rozdrobnienie w strukturze gospodarstw rolnych.

W tabeli 1 przedstawiono mocne i słabe strony oraz szanse i zagrożenia wynikające z obecnego potencjału wiejskich obszarów górskich i pogórskich oraz projekcji przyszłych możliwych kierunków rozwoju sytuacji na tych terenach.

Obok rolniczej działalności na terenach górskich i na pogórzu rozwija się także działalność pozarolnicza. Zarówno ukształtowanie terenu, jak i zasoby przyrodnicze w tym bogactwo flory i fauny oraz duża bioróżnorodność, stwarzają warunki sprzyjające rozwojowi usług turystycznych, rekreacyjnych czy zdrowotnych poszerzających wachlarz możliwości prowadzenia pozarolniczej działalności gospodarczej dla mieszkańców wsi górskich i pogórskich. Bliskość terenów leśnych ułatwia także rozwijanie działalności związanych z branżami przemysłu drzewnego (np. tartacznictwo, branża meblarska, płyty i sklejki, stolarka budowlana, galanteria drzewna).

2. Możliwości i bariery rozwoju przedsiębiorczości na obszarach górskich i podgórskich

2.1. Ogólne uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości

Pojęcie przedsiębiorczości jest różnie rozumiane przez badaczy reprezentujących różne nurty i szkoły naukowe (Piontek, 2019). Ewaluowało ono na przestrzeni lat i dalej ewoluuje, niemniej jednak pozostawało i pozostaje ściśle związane z przekształceniami procesów gospodarczych i społecznych, poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego oraz akceptowalnymi w danym okresie teoriami wzrostu i rozwoju gospodarczego (Piontek, 2019; Komraus, 2019). Podstawowa różnica w definiowaniu pojęcia przedsiębiorczości zaznacza się pomiędzy ekonomią a pozostałymi naukami społecznymi (psychologią, socjologią czy antropologią). W podejściu ekonomicznym przedsiębiorcę i przedsiębiorczość ujmuje się głównie z punktu widzenia roli jaką pełnią w mechanizmie gospodarczym, natomiast w ujęciach psychologiczno-społeczno-kulturowym jako pewien zespół postaw i zachowań jednostki i społeczeństwa wpływających na kształtowanie własnej przyszłości (Komraus, 2019, 38).

Uogólniając i upraszczając, ale pozostając w sferze nauk ekonomicznych, możemy powiedzieć, że współcześnie przedsiębiorczość postrzega się z jednej strony jako proces tworzenia/zakładania nowych przedsięwzięć/przedsiębiorstw, a z drugiej strony jako pewną zdolność osób (lub coraz częściej również organizacji czy jednostek terytorialnych) do identyfikowania szans i wykorzystywania ich jako okazji do rozwoju (Zdon-Korzeniowska, 2020). Obydwie płaszczyzny są ze sobą ściśle powiązane, gdyż zakładają i prowadzą przedsiębiorstwa ci, którzy cechy/zdolności przedsiębiorcze posiadają. Niewątpliwie rozwój przedsiębiorstwa i przedsiębiorczości zależy od czynników wewnętrznych (tzw. otoczenia wewnętrznego – w tym zdolności przedsiębiorczych właścicieli przedsiębiorstw i zatrudnionych w nich osób), ale również od określonych uwarunkowań zewnętrznych, czyli otoczenia. Każde przedsiębiorstwo działa w określonym otoczeniu, w konkretnym regionie, w powiązaniu z państwem i innymi firmami. A zatem na otoczenie to składają się określone uwarunkowania rynkowe (działania konkurentów, klientów, dostawców itd.), gospodarcze, społeczno-kulturowe (struktura demograficzna, zawodowa, społeczna, tradycje, język itp.), prawno-administracyjne, polityczne, ale również naturalne (takie jak położenie, klimat, ukształtowanie terenu, gleby itp.). Uwarunkowania te generują określone szanse i możliwości rozwoju dla funkcjonujących w nich przedsiębiorstw, są również źródłem pojawiających się barier i wymagań rozwojowych. Uwarunkowania te różnią się ze względu na rodzaj działalności czy obszar, na którym działalność gospodarcza jest prowadzona. Celem niniejszego rozdziału jest identyfikacja możliwości i barier rozwoju przedsiębiorczości na obszarach górskich i podgórskich. B. Grzybek (2009), odnosząc się do poziomu rozwoju przedsiębiorczości na tego typu obszarach zaznacza, że ma ona swoją specyfikę wynikającą m.in. z ograniczonych możliwości rozwoju rolnictwa, uwarunkowań historycznych związanych z emigracją, funkcjonowania dwuzawodowości, a także uwarunkowań kulturowych, w tym dobrze rozwiniętego rzemiosła regionalnego. Podkreśla także, że

mieszkańcy obszarów górskich poprzez fakt, że funkcjonują w trudniejszych warunkach, z którymi muszą się mierzyć cechują się większą zaradnością i przedsiębiorczością, uznawani też są za ludzi ambitnych.

2.2. Ogólne uwarunkowania rozwoju dla różnych form aktywności gospodarczej na wiejskich obszarach górskich

Obszary górskie w Polsce charakteryzują się szczególnymi uwarunkowaniami przyrodniczymi, ekonomicznymi i kulturowymi. Z każdego z tych uwarunkowań wynikają zarówno ograniczenia, jak i szanse rozwoju tych obszarów. Z uwarunkowaniami przyrodniczymi wiążą się zwiększone koszty gospodarowania, głównie rolnictwa, a także takich dziedzin, jak budownictwo czy komunikacja. Wiążą się z nimi także cechy stanowiące walory turystyczne, umożliwiające właśnie poprzez rozwój turystyki rekompensowanie przynajmniej części ograniczonych możliwości pozyskiwania dochodów przez ludność miejscową (Chudy-Hyski, 2009, 63). Zaznaczyć jednak należy, że turystyka nie może być traktowana jako „złoty środek” na problemy rozwoju obszarów górskich, gdyż nie wszystkie ich części charakteryzują się dostatecznymi walorami, aby stać się atrakcją turystyczną (Kurek, 2004). Nadto czystość gleb oraz powietrza czynią te obszary predestynowanymi do rozwoju rolnictwa ekologicznego (Musiał, 2018). Uwarunkowania ekonomiczne i kulturowe wynikają z historycznego kształtowania się rozwoju społeczno-gospodarczego, a w szczególności z: poziomu zagospodarowania infrastrukturalnego (w tym turystycznego), struktury agrarnej, sieci osiedleńczej, stosunków demograficznych. Również w wypadku tych uwarunkowań można by wskazać ich wymiar pozytywny i negatywny. Dodatkowo można wspomnieć, że znaczną część obszarów górskich stanowią obszary prawnie chronione, wynikiem czego są określonego rodzaju restrykcje związane z prowadzeniem działalności (w tym rolniczej) na tych obszarach (Chudy-Hyski, 2009, 62).

B. Grzybek wskazuje, że „obszary górskie w każdym państwie pełnią szczególne funkcje, których znaczenie społeczne, środowiskowe i gospodarcze wykracza zdecydowanie poza geograficznie wyodrębnione regiony, zaliczane do górskich. Jest to spowodowane nie tylko atrakcyjnością turystyczną gór, ale także ważnymi dla całego społeczeństwa zadaniami ze sfery gospodarki wodnej, leśnej i rolnictwa” (Grzybek, 2009, 94). Zatem możemy wyodrębnić cztery podstawowe sfery gospodarcze szczególnie istotne w rozwoju obszarów górskich: gospodarkę turystyczną, gospodarkę wodną, gospodarkę leśną i rolnictwo. W obrębie tych sfer powstają konkretne aktywności gospodarcze i rozwija się przedsiębiorczość.

W niniejszym opracowaniu, analizując uwarunkowania dla rozwoju i funkcjonowania form aktywności gospodarczej na obszarach górskich i podgórskich uwzględniono następujące obszary, w których aktywność ta jest podejmowana: rolnictwo, przemysł, przetwórstwo, rzemiosło i turystykę.

2.3. Uwarunkowania rozwoju rolnictwa na wiejskich obszarach górskich

Obszary wiejskie, a szczególnie te w terenach górskich, napotykają na wiele problemów oraz niekorzystnych zjawisk, które stanowią bariery dla prawidłowego i racjonalnego ich rozwoju. Na tych terenach

rozwój rolnictwa jest hamowany przez wiele czynników. Duże jawne bezrobocie, nienowoczesność, monofunkcyjność, zła struktura przestrzenna gospodarstw, duży udział gruntów marginalnych w ogólnej powierzchni gruntów rolnych, niedorozwój infrastruktury – to tylko niektóre problemy wsi (Kłodziński, 1999). Prowadzi to do zaniechania uprawy użytków rolnych, zmian w strukturze użytkowania, emigracji ludności wiejskiej do miast i za granicę (Ostrowska, 2012).

Rolnictwo od wieków było podstawową działalnością gospodarczą mieszkańców obszarów wiejskich położonych na terenach górskich. Spadek znaczenia rolnictwa jako źródła zarobkowania i nasilanie się procesu dezagraryzacji wsi szczególnie mocno zaznacza się na obszarach górskich (Kutkowska, 2007; Musiał, 2008). W terenach górskich obserwować można duże rozdrobnienie gruntów rolnych, przy stosunkowo małym areale gospodarstw, charakteryzujące się niską przydatnością do produkcji rolnej związanej z występującymi tu warunkami fizjograficznymi. Głównymi cechami terenów górskich i podgórskich obok ostrego klimatu jest zróżnicowana rzeźba terenu, którą charakteryzują duże deniwelacje i nachylenie stoków oraz występowaniem wielu przeszkód terenowych i granic naturalnych związanych z siecią wąwozów, cieków wodnych i mozaiką użytków (Ostrowska, 2012; Musiał, 2018). Rozpatrując elementy klimatyczne i zjawiska szkodliwe dla rolnictwa związane z górzystością lub wynikające z górzystości terenu, należy zwrócić szczególną uwagę na niektóre komponenty klimatu, które mają tu szczególne znaczenie, a przede wszystkim na ostrość termiczną i śnieżność zim, długotrwałość pokrywy śnieżnej, opóźnienie okresu wegetacji i wzrostu roślin, skrócenie okresu wegetacyjnego, częste i przedłużające się przymrozki, niedobory nasłonecznienia oraz częste burze atmosferyczne (Musiał, 2018, 6). Należy jednak pamiętać, że klimat w górach charakteryzuje się nie tylko piętrowymi układami stref termicznych i opadowych, lecz także dużym zróżnicowaniem klimatów lokalnych. Występują tu lokalnie ciepłe kotliny i przyjazne do produkcji rolniczej łagodne południowe stoki, jak też mrozowiskowe, zimne doliny i zacienione chłodne skłony północne o wyraźnie ograniczonych możliwościach produkcyjnych (Musiał, 2018, 5). Co więcej, szczególnie duża jest zmienność agroklimatyczna polskich Karpat. Bardzo korzystne warunki agroklimatyczne mogą być obserwowane na obszarze Pogórzy Wielickiego, Ciężkowickiego, Dynowskiego i Przemyskiego oraz doliny Dunajca i części Beskidu Sądeckiego, podczas gdy w pozostałej części Pogórza, Beskidów oraz w Tatrach warunki agroklimatyczne są zdecydowanie mniej korzystne. Specyfiką tego obszaru jest mniejsza przydatność do produkcji rolniczej, w tym ograniczony dobór gatunków roślin uprawnych oraz mniejsze możliwości plonowania. Niekorzystne warunki klimatyczno-glebowe i fizjograficzne są przyczyną niskiej opłacalności produkcji roślinnej i zwierzęcej i ekstensywnego sposobu gospodarowania, co powoduje, że zasoby gospodarstw rolnych (przede wszystkim zasoby pracy) przesuwane są do innych, nierolniczych działalności. Mieszkańcy górskich wsi szukają zatrudnienia w usługach, rzemiośle, w produkcji i przetwórstwie, niejednokrotnie pracując równocześnie w gospodarstwie rolnym, różnicując tym samym źródła zarobkowania. Rolnictwo terenów górskich, tracące na znaczeniu w sensie ekonomicznym, pełni w dalszym ciągu istotną rolę ze względu na jego wpływ na kulturową tożsamość, a także

podtrzymywanie funkcji turystycznych i krajobrazowych (Musiał, 2008). Ze względu na ogólnospołeczne znaczenie rolnictwa górskiego od wielu lat jest ono adresatem finansowego interwencjonizmu państwowego (Kutkowska, Berbeka, 2013).

Gospodarstwa rolne położone na obszarach górskich z reguły nie są w stanie wytwarzać produktów rolnych konkurencyjnych, w tym cenowo, wobec efektów pracy wielkoobszarowych gospodarstw nizinnych. Niemniej perspektywy utrzymania rolnictwa na tych obszarach związane są z wypełnianiem określonych nisz rynkowych związanych ze specjalizacją. Przede wszystkim, na co wskazano powyżej, producenci rolni z obszarów górskich swoich szans mogą poszukiwać w produkcji produktów ekologicznych (Musiał, 2018). Ponadto, wiele lokalnych, tradycyjnych produktów spożywczych związanych z terenami góorskimi zdołało wyrobić sobie mocną markę w oczach konsumentów, co czasem znajduje także wsparcie w ochronie rodzajowej nazw. Przykładami takich lokalnych produktów mogą być oscypki (Mikołajczyk, Sroka, Musiał, 2014), śliwowica łącka, miody z Beskidu Niskiego (Kamianna, Stróże) (Przezbórska, 2010). Każdy z tych przykładów produktu jest jedynie zwieńczeniem lokalnych tradycji rolniczych – pasterstwa owiec na Podhalu i Beskidzie Śląskim, sadownictwa w okolicach łącka i Tymbarku, czy pszczelarstwa w Beskidzie Niskim. W każdym przypadku, poza tymi najbardziej rozpoznawalnymi produktami, całe branże przyczyniają się do istnienia wielu miejsc pracy i wprowadzenia na rynek także licznych innych produktów. We wszystkich przypadkach też czynnikiem napędzającym rozwój lokalnych tradycji rolniczych jest uznanie produktów lokalnych w oczach turystów i efektywność bezpośredniego kanału dystrybucji (Gałka, 2009).

W. Musiał (2018) zwraca uwagę, że zgodnie z metodologią przyjętą przez GUS w Polsce znajdują się 182 gminy, które można określić jako położone w terenie górskim lub podgórkim (zdecydowana większość z nich – 144, położona jest w Karpatach). Użytki rolne stanowią dominującą część powierzchni gospodarstw zlokalizowanych w tych regionach i wynoszą 73% dla Karpat, 92% dla Sudetów. Charakterystyczne jest to, że w Karpatach w strefie górskiej, tj. powyżej 500 m n.p.m., udział użytków rolnych w powierzchni ogólnej gospodarstw wynosi 69%, w strefie pogórskiej 74%, a w strefie częściowo pogórskiej 77%. Tak więc dość wyraźna jest zależność zmniejszenia się udziału użytków rolnych wraz ze wzrostem górzystości terenu, tj. wysokości położenia n.p.m. Tymczasem w paśmie Sudetów, w strefie górskiej udział użytków rolnych w gospodarstwach wraz ze zmniejszaniem się poziomu górzystości nie zmienia się istotnie (Musiał, 2018).

2.4. Uwarunkowania rozwoju przemysłu i rzemiosła na wiejskich obszarach górskich

Uwarunkowania naturalne przedstawione w kontekście rolnictwa także w istotny sposób wpływają na inne formy aktywności gospodarczej człowieka na obszarach wiejskich w terenach górskich. Niższa jest wydajność czynników produkcji (kapitału, ziemi, pracy), a zwiększone są koszty wyposażenia (np. budynków, co wiąże się m.in. z takimi czynnikami, jak odporność na opady śniegu, wiatr, niskie temperatury, większy zakres robót ziemnych, wydłużony czas utrzymywania zwierząt w zagrodach). Wyższe są koszty mechanizacji,

powodowane specyfiką urządzeń niezbędnych do pracy na stromym terenie, przechowywania produktów i surowców, co wiąże się nie tylko bezpośrednio z kosztem ich przechowywania (niezbędna jest większa kubatura pomieszczeń), ale również z faktem, że na obszarach górskich utrudnione jest ich pozyskiwanie. Ponadto istniejące utrudnienia powodują wyższe koszty utrzymania infrastruktury, transportu i energii (Chudy-Hyski, 2009). W przypadku przemysłu dodatkowym inhibitorem są uwarunkowania historyczne i kulturowe. Wiele regionów górskich przez wieki było terenami granicznymi, słabo zaludnionymi i peryferyjnymi o bardzo niskim statusie ekonomicznym i społecznym mieszkańców. Z drugiej strony, niektóre pasma górskie bogate są w zasoby kopalin, które w niektórych przypadkach (np. sudeckie kopalnie złota) eksploatowane były od stuleci, a inne (np. kopalnie węgla w okolicach Wałbrzycha) od końca dziewiętnastego wieku. Wokół przemysłu wydobywczego rozwijał się także przemysł hutniczy i przetwórczy, w efekcie doprowadzając do zmiany charakteru regionów z wiejskiego na zurbanizowany (Potocki, 2009). Jednak eksploatacja złóż w trudnym terenie stała się mało opłacalna, co doprowadziło do istotnych problemów strukturalnych dawnych regionów przemysłowych w obszarach górskich.

Współcześnie obserwować można punktowy rozwój mniejszych i wyspecjalizowanych przedsiębiorstw przemysłowych na terenach górskich. Są to najczęściej przedsiębiorstwa wykorzystujące specyficzne zasoby terenów górskich, najczęściej związane z przemysłem spożywczym (przede wszystkim przetwórstwo lokalnych produktów spożywczych, np. przetwórstwo owoców w regionie Beskidu Wyspowego i Sądeckiego oraz wydobycie i butelkowanie wód mineralnych i stołowych w miejscowościach uzdrowiskowych) oraz leśnym (np. zagłębie meblarskie w okolicach Kalwarii Zebrzydowskiej) (Mamica, 2004). Ponadto w wielu miejscach (np. Beskid Śląski, Łącko) odżywają bądź kształtowane są tradycje gorzelnicze i/lub browarnicze.

Ze względu na powracającą modę na lokalne tradycje, doceniane przede wszystkim, choć nie wyłącznie, przez turystów, w regionach z dobrze zachowaną kulturą lokalną rozwijają się różne formy tradycyjnego rzemiosła związane z wytwarzaniem strojów ludowych (np. hafciarstwo lub koronkarstwo z popularnym przykładem w Koniakowie) lub wyposażenia domów (np. wikliniarstwo). Wydaje się jednak, że współcześnie rola kulturowa rzemiosła lokalnego, jako sposobu podtrzymania dziedzictwa kulturowego, a także turystyczna, jako atrakcji, jest większa niż stricte ekonomiczna.

2.5. Uwarunkowania rozwoju turystyki na obszarach górskich

Turystyka jest jedną z najbardziej dynamicznie rozwijających się dziedzin gospodarki i jako zjawisko gospodarcze stanowi istotny czynnik aktywizacji i narzędzie polityki rozwoju państw, regionów, gmin, miast czy wsi, nie tylko tych atrakcyjnych pod względem turystycznym. Coraz częściej bowiem traktuje się ją jako narzędzie rozwoju i aktywizacji obszarów, na których nie odgrywała ona dotychczas istotnej roli bądź w ogóle nie występowała (Zdon-Korzeniowska, 2009). Działalność związana obsługą ruchu turystycznego staje się suplementem lub alternatywą dla nieopłacalnej działalności rolniczej, nierentownych uzdrowisk czy

aglomeracji przemysłowych, a jako „przemysł” ekologiczny i przyjazny dla środowiska stanowi alternatywę dla innych trajektorii rozwojowych, których wybór i zastosowanie na danym obszarze, z różnych względów (np. ekologicznych, naturalnych), byłby niekorzystny lub niemożliwy (Zdon-Korzeniowska, 2009). W turystyce upatruje się przede wszystkim szans rozwoju gospodarczego, ale także rozwoju społecznego i aktywizacji społeczności lokalnych oraz możliwość osiągnięcia rozwoju wielofunkcyjnego wsi (Chudy-Hyski, 2009).

Walory przyrodnicze i kulturowe obszarów górskich wykorzystywane są w różnym stopniu dla potrzeb rozwoju turystyki, w tym dla agroturystyki (Bajgier-Kowalska, Tracz, 2018). Niepowtarzalność i bogactwo doświadczeń jakie wiążą się z pobytem w gospodarstwie rolnym sprawiają, że jest ona formą turystyki, która w ostatnim czasie cieszy się coraz większym zainteresowaniem ze strony turystów – jako alternatywna forma spędzania czasu wolnego (Sznajder, Przezbórska, 2006). Jak podkreślają jednak S. Dorocki i M. Zdon-Korzeniowska (2012) agroturystyka jest przedmiotem rosnącego zainteresowania nie tylko od strony popytowej – jako atrakcyjna forma spędzania czasu wolnego, ale również od strony podażowej – jako alternatywna forma działalności rolniczej obejmująca ofertę pobytu u rodzin wiejskich prowadzących gospodarstwa rolne oraz zróżnicowane formy rekreacji w oparciu o specyficzne walory obszarów wiejskich. W Polsce po okresie transformacji i nastaniu gospodarki wolnorynkowej typowa działalność rolnicza napotkała znaczące trudności związane m.in. z możliwością zbytu płodów rolnych, niskimi cenami i rosnącymi kosztami produkcji rolnej, co prowadziło do nieefektywności i likwidacji znacznej części gospodarstw rolnych. Naturalną konsekwencją tego stanu rzeczy było poszukiwanie przez rolników nowych, alternatywnych form działalności i zarobkowania. Jedną z nich jest właśnie agroturystyka. Na wiejskich obszarach górskich i podgórskich dodatkowo ze względu na ukształtowanie terenu i panujące tam warunki klimatyczne istnieją naturalne ograniczenia dla rozwoju działalności rolniczej i istotne walory turystyczne, stąd też agroturystyka jest tu szczególną alternatywą dla rozwoju działalności gospodarczej na wsi. Jak wynika z literatury, agroturystyka najlepiej rozwinęła się m.in. właśnie na terenach górskich (Bajgier-Kowalska, Tracz, 2019).

O ile agroturystyka stanowi atrakcyjną opcję rozwoju dla gmin górskich i podgórskich posiadających umiarkowane walory turystyczne, tak w wielu innych miejscowościach górskich o wybitnych walorach od lat rozwijane są inne, bardziej masowe formy turystyki, co prowadzi nierzadko do przekształcenia tych miejscowości w monofunkcyjne kurorty turystyczne. Bodaj pierwszą formą turystyki na masową skalę rozwijaną na terenach położonych współcześnie w polskich górach była turystyka uzdrowiskowa (Kruczek, 2012). Bogate zasoby leczniczych wód mineralnych i bodźcowy charakter klimatu prowadziły do powstania licznych uzdrowisk takich jak, Krynica Zdrój, Szczawnica czy Cieplice Zdrój jeszcze w XIX wieku. Dalszy rozwój tej formy turystyki sprawił, że obecnie w zdecydowanej większości uzdrowiska górskie mają status miast, natomiast występują także pojedyncze, zwłaszcza młodsze uzdrowiska zlokalizowane na terenach wiejskich np. Wysowa Zdrój czy Polańczyk.

W dalszej kolejności należy wymienić wiele form turystyki aktywnej, których uprawianie jest powodem masowych przyjazdów turystów w tereny górskie (Kurek, 2004). Współcześnie są to przede wszystkim narciarstwo zjazdowe i snowboarding w sezonie zimowym oraz turystyka piesza i rowerowa w sezonie letnim. Liczne współczesne kurorty górskie, takie jak Zakopane, Wisła, Karpacz czy Szklarska Poręba swoją pozycję na rynku turystycznym w oparciu o ofertę turystyczną przede wszystkim związaną z wymienionymi formami turystyki aktywnej budują od dziesięcioleci i podobnie jak wiele uzdrowisk, obecnie posiadają status małych miast. W innych miejscowościach widzimy bardzo szybki proces turystyfikacji terenów wiejskich, gdzie do niedawna jeszcze funkcją dominującą była funkcja rolnicza. Przykładem mogą być tutaj Białka Tatrzańska (Hełdak, 2017) oraz Zieleniec (Gonda-Soroczyńska, Olczyk, 2018). Patrząc na przykłady wymienionych miejscowości warto zwrócić uwagę na szczególne znaczenie inwestycji w nowoczesną infrastrukturę dla sportów zimowych, które są głównym katalizatorem tak dynamicznego rozwoju oferty turystycznej (Krzysiwo, 2014). Natomiast w większości miejscowości górskich o znacznych walorach turystycznych turystyka, pomimo osiągnięcia pozycji dominującej w strukturze aktywności gospodarczej mieszkańców, jest wkomponowana we wciąż prowadzoną działalność rolniczą, rzemieślniczą, przetwórczą i inną, zachowując wielofunkcyjny charakter gospodarki gmin.

Regiony górskie posiadają także znaczną liczbę istotnych atrakcji krajoznawczych. Wśród obiektów architektonicznych są to przede wszystkim ruiny średniowiecznych warowni strzegących dawnych szlaków handlowych (np. w Rytrze i Lanckoronie w Karpatach oraz Bolków i Bolczów w Sudetach) oraz zamki i pałace. Wybitnych atrakcji architektonicznych jest znacznie więcej w Sudetach i mają one znacznie wyższą rangę (np. zamki Książ i Czocha, pałace w Dolinie Pałaców i Ogrodów). Obiekty sudeckie są też znacznie lepiej wykorzystywane dla przyciągania turystów, jednak zamki karpackie np. w Żywcu i Suchej Beskidzkiej także mają potencjał, by stać się ważnymi punktami na trasie podróży krajoznawczych. W obu pasmach występują także interesujące obiekty sakralne, w tym ważne sanktuaria m.in. w Wambierzycach (Sudety) i Kalwarii Zebrzydowskiej (Karpaty). Istotne znaczenie krajoznawcze mają także drewniane kościoły i cerkwie karpackie, z których część wpisana została na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO (Fortuna-Marek, 2014). Ponadto, warto zwrócić uwagę na obiekty związane z architekturą wiejską skoncentrowane przede wszystkim w skansenach (licznych przede wszystkim na terenie Karpat – np. Sanok, Zubrzyca, Szymbark), ale także obiekty stojące w oryginalnych lokalizacjach (np. zagroda Kawuloków w Istebnej). Istotne atrakcje krajoznawcze Karpat i Sudetów w Polsce mają charakter nie tylko antropogeniczny, ale w obu pasmach występuje też znacząca liczba atrakcji przyrodniczych o zróżnicowanym charakterze. Są to szczyty i punkty widokowe, wychodnie skalne i skalne miasta, wodospady, jaskinie, stanowiska elementów przyrody żywej, obszary objęte ochroną (rezerваты przyrody, parki narodowe) i inne.

Obszary górskie to regiony o określonej, często bardzo wyraźnie zaznaczonej odrębności kulturowej, które zamieszkuje ludność posiadająca świadomość odrębnych zwyczajów, wartości, posiadająca silne

poczucie tożsamości (Rączka, 1994). Tożsamość ta kształtowana, wyrażana i podkreślana jest w oparciu o dziedzictwo przyrodnicze, kulturowe i historyczne danego miejsca/obszaru/regionu. Odrębność kulturowa regionu niejednokrotnie stanowi o jego atrakcyjności i może być podstawą tworzenia nie tylko, jak wskazuje G. Gołębski (2002), produktu turystycznego, ale również materialnych i niematerialnych wytworów kultury regionalnej (np. oscypek).

Wykorzystanie dziedzictwa historycznego, przyrodniczego czy kulturowego określonych miejsc lub regionów dla wyrażenia i podkreślenia ich tożsamości służy budowaniu i wzmocnieniu polityki przestrzennej tych obszarów (Ashworth, 1994). G. Ashworth podkreśla, że dziedzictwo służy zaspokojeniu wielu potrzeb, a jedną z nich jest turystyka, zwłaszcza turystyka kulturowa (Ashworth, 1999).

Dziedzictwo wydaje się być nierozzerwalnie związane z turystyką. „Dziedzictwo przyciąga turystów, a z kolei turystyka kieruje uwagę właśnie na dziedzictwo” (Iwanow, 1998, 139). Niemniej jednak, jak wskazuje G. Ashworth (1999, 167), „związek między nimi nie jest sam z siebie harmonijny, a osiągnięcie stanu trwałej harmonii wymaga aktywnego zarządzania”. Szczególną rolę w tym procesie odgrywają samorządy lokalne i prowadzona przez nich polityka rozwoju, która winna uwzględniać zasady zrównoważonego rozwoju. Ponadto, K. Czernek (2016) zwraca uwagę, że w prowadzeniu działalności gospodarczej w turystyce, zwłaszcza w mniejszych miejscowościach, konieczne jest zapoznanie się z ich dziedzictwem kulturowym, a także oczekiwaniami lokalnej społeczności.

Ponadto, w lokalnych społecznościach kultywowane i przekazywane z pokolenia na pokolenie są różne, specyficzne umiejętności prowadzące do powstawania specjalizacji zawodowej ludności zamieszkującej dany region (np. w zakresie przetwórstwa żywności czy obróbki drewna).

Bardzo dobre zagospodarowanie turystyczne, poprawiająca się dostępność komunikacyjna i walory krajobrazowe, a także występowanie wód płynących i akwenów oraz coraz częściej tworzone sztuczne atrakcje turystyczne (parki rozrywki, muzea tematyczne itp.) sprawiają, że obszary górskie stały się także bardzo popularnymi destynacjami typowej turystyki wypoczynkowej, która również w najbardziej popularnych kurortach górskich przybiera skalę masową (Kurek, 2004).

Warto zauważyć przy tym, że masowa turystyka, w szczególności narciarstwo, negatywnie wpływa na środowisko przyrodnicze, gdyż powoduje jego dewastację (Roman, Niedziółka, 2017). Sama skala ruchu turystycznego jest także przyczyną licznych problemów związanych z korkami drogowymi, spalinami, nadprodukcją śmieci, ścieków, hałasem itp.

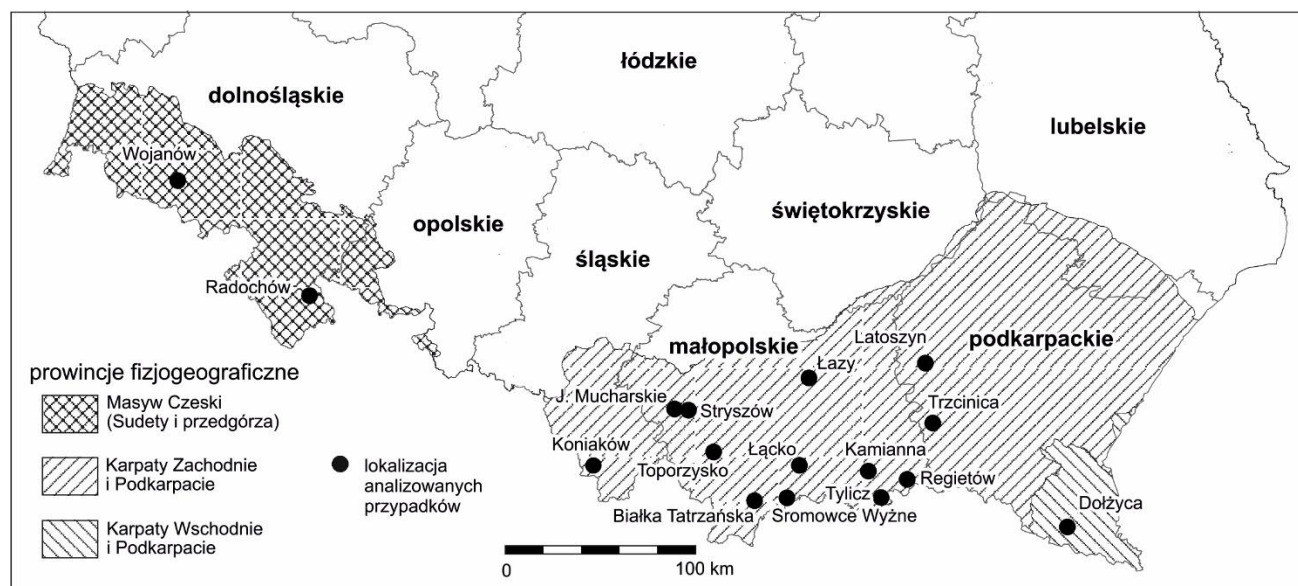
2.6. Różnice między uwarunkowaniami rozwoju przedsiębiorczości pomiędzy regionami w polskich Karpatach i Sudetach

Występują wyraźne różnice między głównymi w Polsce masywami górkimi: Karpatami i Sudetami. Różnice te można zaobserwować zarówno pod względem warunków przyrodniczo-krajobrazowych, jak gospodarczo-kulturowych. Poszczególne masywy charakteryzuje także wewnętrzne zróżnicowanie,

szczególnie obserwowane w Karpatach (Chudy-Hyski, 2009). W sposób szczególny należy zwrócić uwagę na różnice historyczno-kulturowe między polskimi regionami górskimi zlokalizowanymi w Karpatach i Sudetach. Z jednej strony regiony karpackie skupiają w sobie jak w soczewce większość typowych problemów rozwojowych przypisywanych obszarom górskim (Musiał, 2018). Na przestrzeni wieków stanowiły one obszar graniczny, słabo zaludniony i bardzo ubogi, zamieszkiwany przez stosunkowo słabo zasymilowane grupy etniczne o genezie wołoskiej. Współczesna sytuacja ekonomiczna tych terenów jest także wynikiem sytuacji w ówczesnej Galicji i całym Cesarstwie Austro-Węgierskim, która doprowadziła do powstania licznych obszarów biedy i przeludnienia oraz źle zorganizowanej gospodarki rolnej na tych terenach w XIX wieku (Soja, 2008). Wprawdzie pasmo Sudetów także było w przeszłości często regionem nadgranicznym, jednak jego stosunkowo łatwiejsza dostępność i wcześniej, bo już w średniowieczu, odkryte złoża sprawiły, że miejscowości u podnóża Sudetów i w sudeckich dolinach i kotlinach rozwijały się wcześniej i dużo prężniej niż te w Karpatach (Potocki, 2009). Efektem tego jest m.in. współcześnie znacznie większa liczba miast w Sudetach niż w Karpatach. Szczególny impuls rozwojowy regiony sudeckie otrzymały w XIX w. i na początku XX w. Wybór podkarkonoskich Mysłakowic na siedzibę letnią cesarza pruskiego pociągnął za sobą podobne inwestycje pruskich arystokratów i możnowładców, przede wszystkim w obszarze Kotliny Jeleniogórskiej, ale także w innych regionach Sudetów (np. zamek Książ lub pałace w dolinie Ścinawki) (Potocki, 2009). Państwo pruskie, a potem także Trzecia Rzesza lokowały w regionie Sudetów wiele inwestycji o charakterze strategicznym dla państwa, w tym ważne inwestycje wojskowe. Z drugiej strony, istotnym problemem rozwojowym jest brak ciągłości kulturowej związanej z wysiedleniem ludności niemieckiej i napływem nowych mieszkańców z różnych regionów wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej, co spowodowało, że region stracił tożsamość kulturową i na wiele lat wyhamował jego rozwój gospodarczy (Duda-Seifert, 2011). Wysiedlenie ludności niemieckiej z Sudetów i przybycie na te tereny nowych osadników z innych części kraju, w tym przedwojennych kresów wschodnich, wyznaczyło nowy okres w historii tych ziem. Karpaty, w odróżnieniu od Sudetów, zamieszkuje głównie ludność rdzenna, mieszkająca i gospodarująca tutaj od pokoleń. Ma to niewątpliwie wpływ na poczucie tożsamości lokalnej i regionalnej oraz więzi z ojcowizną.

3. Identyfikacja przykładów dobrych praktyk działań przedsiębiorczych na obszarach górskich i podgórskich

W niniejszym rozdziale wskazano piętnaście przykładów dobrych praktyk związanych z przedsiębiorczością na obszarach wiejskich polskich gór. Reprezentują one różne regiony fizyczno-geograficzne w obrębie Sudetów (Góry Złote, Kotlina Jeleniogórska) i Karpat (m.in.: Beskid Śląski, Beskid Średni (Makowski), Beskid Sądecki, Beskid Niski, Pieniny, Pogórze Spisko-Gubałowskie, Bieszczady, Doły Jasielsko-Sanockie, Pogórze Karpackie), dzięki czemu zróżnicowane są pod względem warunków środowiskowych. Są to zarówno tereny o charakterze pogórskim, jak i obszary typowo górskie. Wiąże się z tym także różnorodność tradycji kulturowych, w tym zwyczajów i obyczajów, które w wielu przypadkach stanowią podstawę działalności analizowanych podmiotów. Dobór przykładów wiąże się także z wielotorowością działań poszczególnych podmiotów reprezentujących różne typy własności i sposoby zarządzania (Ryc. 3).

Ryc. 3. Rozmieszczenie analizowanych przykładów dobrych praktyk.

Źródło: opracowanie własne.

3.1. Pałac Wojanów jako ważny element sieciowego produktu turystycznego „Dolina Pałaców i Ogrodów”

Podmiot: Pałac Wojanów sp. z o.o., Fundacja Dolina Pałaców i Ogrodów, Związek Gmin Karkonoskich.

Lokalizacja: Wojanów, gmina Mysłakowice, powiat karkonoski, Kotlina Jeleniogórska.

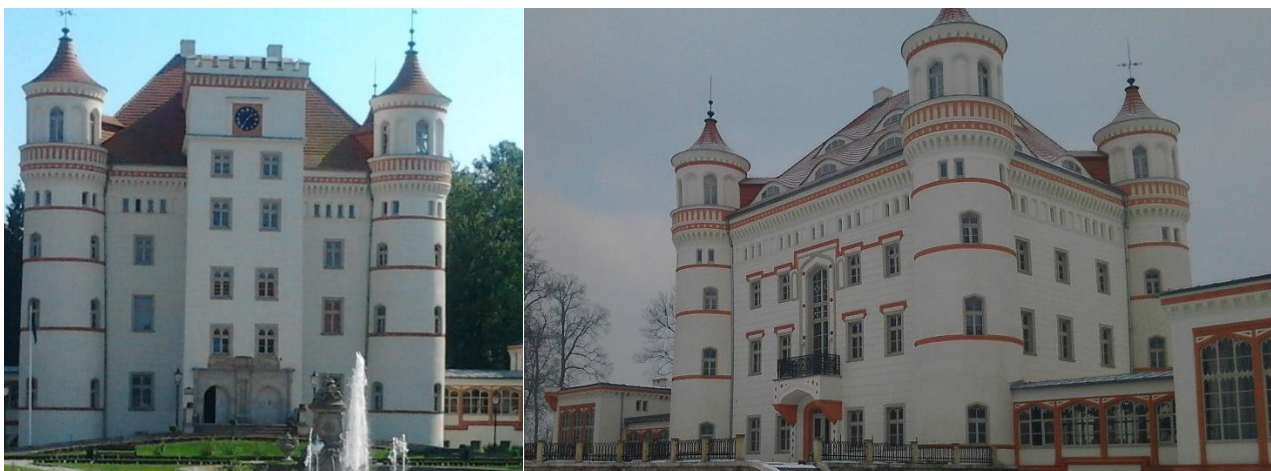
Wykorzystany potencjał przyrodniczy i/lub kulturowy: Duże nagromadzenie na małym obszarze obiektów rezydencjonalnych bogatej arystokracji pruskiej z XIX wieku, w zdecydowanej większości zrujnowanych w okresie powojennym; duża atrakcyjność turystyczna pasm górskich okalających Kotlinę Jeleniogórską, w tym położenie Pałacu Wojanów w bezpośrednim sąsiedztwie popularnych Gór Sokolich w Rudawach Janowickich.

Zbieżność z priorytetami PROW: 6. Zwiększanie włączenia społecznego, ograniczanie ubóstwa i promowanie rozwoju gospodarczego na obszarach wiejskich.

Dolny Śląsk może poszczycić się największą w Polsce liczbą obiektów nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków (Janicka, 2014). W sposób szczególny wyróżnia się obszar Kotliny Jeleniogórskiej będący w znacznym stopniu zbieżny z granicami powiatu karkonoskiego. Kotlina Jeleniogórska jest miejscem szczególnym na turystycznej mapie Polski. Z jednej strony wspaniałe krajobrazy Karkonoszy i Rudaw Janowickich, a z drugiej niespotykane nasycenie obiektami zabytkowymi. Liczba, ale przede wszystkim jakość oraz różnorodność historycznych budowli nadają regionowi niepowtarzalny charakter. To połączenie walorów naturalnego krajobrazu i dziedzictwa kultury materialnej podkreślają dodatkowo wspaniałe założenia parkowe otaczające najświetniejsze rezydencje. Krajobrazowe parki, nierzadko połączone ze sobą historycznymi alejami, wtapiają się w naturalne wzgórza, lasy i polany Kotliny (Korzeń, 2009). Kotlina Jeleniogórska jest zatem nie tylko krainą geograficzną o znaczących wartościach przyrody ożywionej i nieożywionej, ale przede wszystkim przestrzenią kulturową, która zachowała w dużym stopniu materialne ślady, pozostałości oraz elementy po swojej historycznej ewolucji. Na niewielkiej powierzchni niespełna 300 km² istnieje wyraźne nagromadzenie zabytków, niespotykane w skali kraju, a nawet Europy. Koncentracja ta nasuwa bezpośrednie porównania obszaru do francuskiej krainy zamków i pałaców w dolinie Loary. To porównanie wykorzystywane jest często w materiałach informacyjno-promocyjnych nt. obszaru (Januszewska, Jaremen, Nawrocka, 2014). Nagromadzenie dużej liczby dworów i pałaców na tym obszarze ma wiele różnych przyczyn, niemniej uwagę warto zwrócić na fakt, że w roku 1831 król pruski Fryderyk Wilhelm III zakupił posiadłość w Mysłakowicach i przekształcił ją w rezydencję cesarską, co z kolei przyciągnęło w kolejnych latach podobne inwestycje ze strony pruskiej arystokracji i magnaterii. Dziedzictwo kulturowe związane z nagromadzeniem obiektów o charakterze rezydencjonalnym pochodzących z XIX wieku lub starszych, a w tym okresie istotnie przebudowanych, zostało w znacznym stopniu zdegradowane w latach powojennych, w wyniku czego pod koniec XX wieku zdecydowana większość obiektów znajdowała się w stanie daleko posuniętej degradacji. W okresie III Rzeszy wybrane obiekty przystosowywano do służenia celom wojenno-propagandowym. Umieszczano w nich szkoły Oddziałów Szturmowych NSDAP (Mysłakowice, Wojanów-Bobrów), adaptowano na szkoły sportowe Hitlerjugend i ośrodki szkoleniowe Volkssturmu (Brunów). W okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej pałace stawały się budynkami użyteczności publicznej: siedzibami Państwowych Gospodarstw Rolnych (Wojanów, Wojanów-Bobrów, Pałac na Wodzie w Staniszowie), szkołami (Łomnica, Karpniki), domami opieki społecznej (Janowice Wielkie), ośrodkami kolonijnymi (Pałac Dębowy w Karpnikach), kwaterami robotniczymi (Janicka, 2014).

Pałac Wojanów należy obecnie do najbardziej reprezentacyjnych obiektów Doliny Pałaców i Ogrodów. Historia obiektu jest podobna do dziejów innych pałaców z tego terenu. Posiadłość w Wojanowie nabył i zmodernizował w latach 1832–1833 Karl Albrecht Ike. W roku 1839 majątek w Wojanowie otrzymała od swojego ojca, króla Prus Fryderyka Wilhelma III księżna Luiza Niderlandzka. Zdecydowano wówczas o przebudowie, która przystosowała rezydencję do nowej funkcji, a także założono i przekształcono park

krajobrazowy okalający pałac. W następnych latach pałac przechodził w ręce kolejnych rodów pruskich, które dokonywały kolejnych modernizacji obiektu. W trakcie II wojny światowej w pałacu urządzono obóz pracy dla robotników przymusowych. Po zakończeniu działań wojennych pałac podzielił los innych śląskich rezydencji. Najpierw został splądrowany, a później był wykorzystywany jako budynek administracyjny powstałego w majątku PGR-u oraz mieszkanie dla robotników rolnych. Nieremontowany, zaniedbany popadł w ruinę. W 1995 r. został zakupiony przez włoską firmę i poddany pracom zabezpieczającym. Nie odzyskał jednak dawnej świetności, a gdy w 2002 strawił go pożar ponownie został wystawiony na sprzedaż.

Ryc. 4. Pałac Wojanów – budynek główny.
Źródło: zbiory własne (fot. M. Żemła).

Od 2004 roku właścicielem obiektu jest Spółka z o.o. „Pałac Wojanów”. Założenie pałacowo-parkowe zostało gruntownie odrestaurowane w latach 2005–2007. To jedna z największych rewaloryzacji zespołu pałacowego w Polsce w tym dziesięcioleciu. Dawny blask odzyskał bowiem nie tylko renesansowy dwór, ale również wszystkie obiekty dawnego majątku ziemskiego oraz romantyczny park krajobrazowy. Stajnia, spichlerz, oficyna, wozownia, stodoła zmieniły całkowicie swoje pierwotne funkcje. Powstał tu ekskluzywny hotel z częścią konferencyjną i rekreacyjną oferujący ponad 200 miejsc noclegowych o zróżnicowanym standardzie, dwie restauracje, kawiarnię, winiarnię, bar ogrodowy, dwa ogrody restauracyjne. Obiekt wyposażony jest w wiele elementów sportowych i rekreacyjnych, m.in. korty tenisowe, boiska do siatkówki i koszykówki, basen, jacuzzi, sauny, fitness, gabinety odnowy biologicznej, sale ćwiczeń, itp. W parku wybudowano nowe altany i fontannę, założono klomby i odtworzono historyczne ścieżki i promenady spacerowe. Obiekt, dla którego istotnym rynkiem są przede wszystkim turyści biznesowi oferuje szeroką i zróżnicowaną ofertę, także w zakresie SPA, czy stylowej restauracji otwartej dla gości zewnątrz. Istnieje także możliwość zwiedzania wybranych części odnowionego pałacu oraz parku krajobrazowego.

Niewątpliwie rewitalizacja i odbudowa zrujnowanego pałacu Wojanów okazała się z perspektywy czasu przedsięwzięciem udanym zarówno w kontekście ochrony dziedzictwa kulturowego regionu, jak i finansowym i rynkowym. Czynnikiem, który istotnie przyczynił się do tego sukcesu jest uczynienie Pałacu Wojanów i jego

oferty częścią sieciowego produktu turystycznego promowanego pod marką „Dolina Pałaców i Ogrodów”. W 2007 r. z inicjatywy Związku Gmin Karkonoskich, została opracowana „Koncepcja zrównoważonego rozwoju Regionu Karkonoskiego”, której jednym z elementów było wypracowanie podstaw merytorycznych dla ustalenia zasięgu przestrzennego Parku Kulturowego wraz z przygotowaniem projektu uchwały o jego utworzeniu. Szeroka promocja tej idei i uzyskanie dla niej aprobaty zainteresowanych samorządów i środowisk doprowadziły do tego, że na mocy uchwały Zgromadzenia Związku Gmin Karkonoskich powstał 30 października 2008 r. Park Kulturowy Kotliny Jeleniogórskiej „Dolina Pałaców i Ogrodów”. Działania te były realizowane przy aktywnej współpracy z Fundacją Doliny Pałaców i Ogrodów. Organizacja ta nieprzerwanie od 2006 r. działa na rzecz promocji dziedzictwa kulturowego tego niezwykłego zakątka Europy. W ramach swojej działalności Fundacja zrzesza kilkanaście podmiotów opiekujących się obiektami zabytkowymi oraz popularyzuje Kotlinę Jeleniogórską, w tym Pałac Wojanów, pod wspólnym hasłem „Dolina Pałaców i Ogrodów”. Swoje cele statutowe realizuje poprzez m.in.: działalność wydawniczą, organizację konferencji związanych z popularyzacją dziedzictwa kulturowego Kotliny Jeleniogórskiej, publikacje prasowe i internetowe, prowadzenie strony internetowej Doliny Pałaców i Ogrodów (www.dolinapalacow.pl), organizację imprez kulturalnych, udział w targach turystycznych, wykonanie oznakowania drogowego (Januszewska i in., 2014).

Nagromadzenie przestrzenne licznych obiektów o podobnym profilu jednocześnie ze sobą konkurujących i współpracujących (koopetycja), przy wsparciu instytucji otoczenia biznesu, wypełnia porterowskie zasady klastra (Porter, 2000), a obiekty w jego ramach funkcjonujące czerpią typowe dla działalności klastrowej korzyści. Dodatkową siłą powstałego produktu sieciowego jest zbudowanie rozpoznawalnej marki „Dolina Pałaców i Ogrodów”. Opisany przykład bardzo dobrze wypełnia także zasady wysoko pożądanego współpracy sieciowej w turystyce (Czernek, Żemła, 2016).

Dolina Pałaców i Ogrodów została wyróżniona m.in.: nagrodą Elle Style Awards 2008 w kategorii „Niezwyczajne Miejsca”, certyfikatem DOT (Dolnośląska Organizacja Turystyczna) za najlepszy produkt turystyczny w kategorii „Turystyka Miejska lub Kulturowa”. Nagrody otrzymały również poszczególne obiekty zabytkowe związane z „Doliną Pałaców i Ogrodów”, w tym Pałac Wojanów, który otrzymał nagrodę „Zabytek Zadbany” za przeprowadzone działania konserwatorskie, otrzymał on także Grand Prix w konkursie „Dolnośląska Budowa 2007–2008”. Prowadzone są też działania zmierzające do wpisu Doliny Pałaców i Ogrodów na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Odbudowa zabytków w Kotlinie Jeleniogórskiej jest również istotnym czynnikiem rozwoju gospodarczego regionu. Poszczególne obiekty zabytkowe znajdujące się na terenach wsi stanowią istotne, pod względem zatrudnienia w skali mikroregionu, zakłady pracy. W funkcjonujących obiektach zatrudnienie znalazło od 25 do 70 osób, co na terenie całego regionu daje liczbę kilkuset osób pracujących bezpośrednio w obiektach zabytkowych (Korzeń, 2009).

3.2. Budowa produktu sieciowego w oparciu o geoturystykę. Przykład Jaskini Radochowskiej w Sudetach

Podmiot: działalność gospodarcza Natalii Wellmann-Piotrowicz.

Lokalizacja: Radochów, gmina Łądek-Zdrój, powiat kłodzki, Kotlina Kłodzka.

Wykorzystany potencjał przyrodniczy i/lub kulturowy: obiekt agroturystyczny Jaskinia Radochowska, spożywcze lokalne produkty rolnicze, tradycje winiarskie Dolnego Śląska.

Zbieżność z priorytetami PROW: 1. Ułatwianie transferu wiedzy i innowacji w rolnictwie, leśnictwie i na obszarach wiejskich. 2. Poprawa konkurencyjności wszystkich rodzajów gospodarki rolnej i zwiększenie rentowności gospodarstw rolnych. 6. Zwiększanie włączenia społecznego, ograniczanie ubóstwa i promowanie rozwoju gospodarczego na obszarach wiejskich.

Geoturystyka jest obecnie jedną z najbardziej dynamicznie rozwijających się dziedzin turystyki. Stanowi ona jedną z form turystyki poznawczej, kwalifikowanej, jak również krajoznawczej. Przedmiot zainteresowania geoturystyki stanowią obserwowane w różnych skalach, obiekty i zjawiska przyrody nieożywionej (Żaba, Gaidzik, 2010). Turystyka ta bazująca na obiektach geologicznych rozwijała się głównie przy okazji udostępniania do zwiedzania jaskiń oraz podziemnych obiektów górniczych (Miśkiewicz i in., 2007). W rozwoju geoturystyki można upatrywać rozwój turystyki zrównoważonej, związany z ochroną obiektów geologicznych przed degradacją lub rewitalizacją obiektów antropogenicznych (Gawor i in., 2013). Geoturystyka posiada duży potencjał edukacyjny, umożliwia turystom rozwijanie wiedzy z zakresu nauk o Ziemi, zrozumienie procesów oraz prawidłowości geologicznych i geomorfologicznych (Krupa, 2014). Jednym z przejawów geoturystyki jest turystyka jaskiniowa (Andrejczuk, Kaźmierczak-Bereszka, 2007). W zależności od rodzaju jaskiń i stopnia ich zagospodarowania, można określić ją jako trudną dyscyplinę turystyki kwalifikowanej. W wielu przypadkach wymaga ona odpowiedniej kondycji fizycznej i psychicznej (Ponikiewska, 2008).

Dolny Śląsk to region szczególnie bogaty w różnorodne miejsca i obiekty turystyczne. Wśród oferowanych atrakcji znajduje się wiele obiektów związanych z geoturystyką, w tym Jaskinia Niedźwiedzia oraz stare kopalnie uranu (Kletno), złota (Złoty Stok) czy węgla (Nowa Ruda) oraz Sztolnie Walimskie. Jedną z najstarszych atrakcji turystycznych tego regionu jest Jaskinia Radochowska.

Pomnik przyrody nieożywionej Jaskinia Radochowska położony jest w Kotlinie Kłodzkiej, w Górach Złotych, ok. 5 km na zachód od Łądka-Zdroju. Jaskinia położona jest w miejscowości Radochów, w dolinie Borówkowego Potoku. Jest to jaskinia krasowa, gdzie korytarze utworzone zostały wzdłuż systemu prostopadłych spękań tektonicznych. Wskutek tego tworzą one sieć o formie szachownicy. Wyodrębnia się wśród nich główny korytarz, łączący wszystkie trzy otwory. Korytarz ten jest miejscami wąski, a niekiedy także niski. W pobliżu jego zachodniego krańca znajduje się obszerna Sala Stołowa. Równolegle do tego korytarza przebiega Komora Gotycka, będąca największą salą w tej jaskini, o długości 12 m, szerokości 3-4 m i wysokości około 3 m. Sala ta założona jest na kontakcie tektonicznym łupków tuszyczkowych z marmurami. Znajduje się w niej sporej wielkości jeziorko. W sąsiedztwie środkowego otworu wejściowego znajduje się wąski,

szczelinowy korytarz biegnący ku zachodowi, w którym pozostały jeszcze resztki w mniejszym stopniu zdewastowanych nacieków. Dawna Reyersdorfer Tropsteinhöhle – Radochowska Jaskinia Naciekowa zachwycała pięknem szaty naciekowej, jednakże obecnie nacieki te są silnie zabrudzone i zdewastowane (Bieroński i in., 2007). W jaskini można za to zaobserwować inne formy krasowe w postaci małych rozmiarów stalaktytów i stalagmitów, grzybków i pól naciekowych. Na ścianach licznie występują formy korozyjne, tzw. żebra korozyjne i kotły wirowe.

Jaskinia znana była od dawna i wspominana już w piśmiennictwie osiemnastowiecznym. Udostępniono ją do zwiedzania w okresie międzywojennym, kiedy to odwiedzało ją około 2000 osób rocznie. Jej długość wynosi ok. 500 m (z bocznymi chodnikami), podczas gdy współcześnie do zwiedzania udostępnione jest ok. 300 m. Przed jaskinią w niewielkim budynku eksponowano znaleziska paleontologiczne. Po wojnie jaskinia nie była zagospodarowana, a jedynie sezonowo wykorzystywana przez Akademicki Klub Górski "Halny" działający przy Politechnice Poznańskiej w ramach studenckiej bazy namiotowej.

Na przełomie XX i XXI wieku podjęto z inicjatywy prywatnej oraz Nadleśnictwa Łądek-Zdrój prace porządkowe w jaskini. Ponadto zabezpieczono kratą wejście do jaskini oraz zbudowano wiatę.

Ryc. 5. Zwiedzanie Jaskini Radochowskiej z przewodnikiem.
Źródło: fot. udostępniona przez właścicieli jaskini (fot. Marzena Zawal).

W 2013 r. Burmistrz Łądky ogłosił przetarg na dzierżawę Jaskini Radochowskiej, z przeznaczeniem na obsługę ruchu turystycznego. Zaznaczyć należy, że pomimo iż w gminie około 42% powierzchni zajmują użytki rolne, to jednak warunki dla rozwoju rolnictwa nie należą do dobrych. Wynika to zarówno ze względu na górskie ukształtowanie terenu, jak i niską przydatność rolniczą gleb, które zalicza się do IV i V klasy

bonitacyjnej. Dlatego w strategii rozwoju gminy silny nacisk położono na rozwój usług związanych z turystyką i usługami czasu wolnego.

Przetarg wygrała mieszkająca w pobliżu jaskini Pani Natalii Wellmann-Piotrowicz, która wraz z mężem podjęła się komercyjnego zagospodarowania jaskini. W tym celu powstała firma Mangomedia, która miała za zadanie zarządzanie jaskinią oraz obsługę ruchu turystycznego.

Położenie w pobliżu znanego kurortu oraz w regionie turystycznym Gór Złotych na szlaku turystycznym z Łądka-Zdroju na Przełęcz Leszczynową stwarzało sprzyjające warunki do rozwoju geoturystyki. Obiekt ten w odróżnieniu od innych jaskiń udostępnianych do zwiedzania w tym regionie od początku w zamyśle właścicieli nie został całkowicie skomercjalizowany i zaadoptowany dla potrzeb turystyki masowej. Wynikało to zarówno z potrzeby chronienia cennej fauny i flory jaskini, ale też wpisywało się w światowy nurt zmian w sposobie udostępniania jaskiń dla zwiedzających (Pavlovich, 2003). Polega on na jak najmniejszej interwencji w specyficzne warunki naturalne panujące w jaskini oraz zachowaniu atmosfery przebywania pod ziemią. Dlatego też brak systemu oświetlenia oraz pozostawienie naturalnych ciasnych korytarzy stanowią dodatkową atrakcję dla zwiedzających. I pomimo, że zwiedzanie jaskini jest w pełni bezpieczne i odbywa się z przewodnikiem to wymaga jednak pewnej sprawności ruchowej. Była to również decyzja marketingowa, wyróżniającą tę jaskinię od innych okolicznych jaskiń. Pomimo, że minimalny wiek dziecka mogącego zwiedzać jaskinię to 3,5 roku, to równocześnie oferta jaskini silnie nakierowana była na rodziny z dziećmi. Poza wprowadzeniem maskotki nietoperza Radka (polski wyrób z pobliskiego Radkowa) (Ryc. 6), zorganizowane zostały imprezy dedykowane dzieciom m.in. Speleo Dzień Dziecka – Jaskinia Radochowska. Przed samą jaskinią dostępne też są leśne puzzle i klocki konstrukcyjne oraz pajęczyna do wspinania. Organizowane są także imprezy dla dzieci jak ognisko i nocleg w namiotach.

Początkowo ze względu na ubogą infrastrukturę oraz brak dostatecznej reklamy jaskinię odwiedzało tylko kilkaset osób rocznie. Zaznaczyć należy, że jaskinia funkcjonuje sezonowo, tylko w okresie letnim, ze względu na ochronę zimujących w niej nietoperzy. W kolejnych latach przy drodze do jaskini zbudowany został parking dla samochodów osobowych. Obok jaskini w turystycznej wiacie i powstałym budynku zorganizowane zostały posiłki dla grup oraz tzw. mała gastronomia. Zagospodarowano miejsce na ognisko, gdzie organizowane zostały nocne biwaki i inne imprezy.

W 2015 roku w nawiązaniu do tradycji winiarstwa na Dolnym Śląsku uruchomiana została winiarnia, która początkowo mieściła się w piwnicy, a następnie przeniosła się do powstałego budynku. W winiarni oferowane są wina z całego świata, ale głównie są to wina dolnośląskie i polskie (Ryc. 7). Obok win oferowane są miody z założonej pasieki, składającej się z siedmiu uli oraz wędliny z własnej wędzarni. Obok produktów pochodzących z własnego gospodarstwa oferowane są inne wyroby tradycyjne, jak np. sery produkowane przez innych mieszkańców wioski (Ryc. 7).

Ryc. 6. Oferta skierowana do dzieci w Jaskini Radochowskiej.
Źródło: fot. udostępnione przez właścicieli jaskini.

Inną formą współpracy z lokalnymi partnerami jest zrealizowany w 2017 roku projekt unijny finansowany z Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich: Europa inwestująca w obszary wiejskie pt. „Wdrożenie innowacji w przedsiębiorstwach polegającej na realizacji projektu współpracy między podmiotami prowadzącymi działalność gospodarczą na obszarze Kłodzkiej Wstęgi Sudetów Lokalna Grupa Działania”. Projekt ten miał na celu nawiązanie współpracy pomiędzy podmiotami prowadzącymi działalność gospodarczą na obszarze objętym Lokalną Strategią Rozwoju, dzięki czemu nastąpi zwiększenie sprzedaży lub przychodów partnerów oraz rozszerzenie oferty rekreacyjno-edukacyjnej na terenie Kotliny Kłodzkiej. Środki finansowe przydzielone zostały w ramach poddziałania 19.2 Wsparcie na wdrażanie operacji w ramach strategii rozwoju lokalnego kierowanego przez społeczność w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020.

W ramach projektu razem z właścicielką Willi Marianna w Łądku Zdroju oraz właścicielem hodowli drapieżnych ptaków „Pod skrzydłami” z Piotrowic Nyskich stworzono produkt turystyczny obejmujący wycieczkę bryczką z Łądku Zdroju do Jaskini Radochowskiej, zwiedzanie jaskini, pokazy tresury ptaków obok jaskini i powrót bryczką do Łądku Zdroju (Ryc. 8). Za uzyskaną dotację dodatkowo zakupiono potrzebny sprzęt do obsługi turystów.

Poczynione inwestycje oraz prawidłowe zarządzanie i marketing zaowocowały wzrostem popularności jaskini. Przed pandemią jaskinię w sezonie odwiedzało około 15 tysięcy turystów. Kolejnymi inwestycjami są baza noclegowa w postaci dwóch domków mieszczących 16 turystów oraz stanowiska dla trzech kamperów. Udostępnienie pierwszego domku planowane jest na jesień 2021 roku, a kolejnego na wiosnę 2022 roku. Pozwoli to na całoroczne funkcjonowanie gospodarstwa. Dodatkowo w planach jest reaktywacja pola namiotowego przy wejściu do jaskini. Działalność Jaskini ożywiła również lokalny rynek pracy. Do obsługi Jaskini oraz innych powiązanych usług zatrudnianych jest sezonowo pięciu pracowników.

Ryc. 7. Winiarnia Radochowska i lokalne wyroby.
Źródło: fot. udostępnione przez właścicieli jaskini.

Innym ważnym elementem poszerzającym wachlarz ofert firmy są organizowane i współorganizowane cyklicznie imprezy. Są to Międzynarodowy Festiwal Tańca im. Olgi Sawickiej, „Między nami jaskiniowcami” z udziałem Cezarego Łasiczki, Lato Muzyczne (koncerty), Festiwal Filmów Górskich. W trakcie tych imprez spotkania odbywają się zarówno w jaskini i jej otoczeniu oraz w winiarni.

Ryc. 8. Bryczka oraz pokazy tresury ptaków.
 Źródło: fot. udostępnione przez właścicieli jaskini.

Ryc. 9. Imprezy organizowane w jaskini lub w jej otoczeniu.
 Źródło: fot. udostępnione przez właścicieli jaskini.

Działania Pani Natalii Wellmann-Piotrowicz zostały docenione w 2018 roku w Plebiscybie Gospodarczym i Gali Kobietych Twarzy, gdzie opiekunka jaskini otrzymała wyróżnienie w kategorii profesjonalistka w mikro i małych przedsiębiorstwach. We wrześniu 2021 roku Jaskinia Radochowska i Winiarnia zostały włączone do turystycznej trzynastki gromadzącej największe atrakcje turystyczne Dolnego Śląska.

Można uznać, że o powodzeniu inwestycji zdecydowały umiejętnie wykorzystane uwarunkowania naturalne, ale także potencjał kulturowy regionu. Odnosi się to zarówno do tzw. kultury niskiej związanej m.in. z enoturystyką i turystyką kulinarną, jak i wysokiej w odniesieniu do organizowanych imprez artystycznych. Inną ważną cechą jest współpraca lokalnych podmiotów gospodarczych. Wszystkie te atuty zostały połączone przez właścicieli Jaskini Radochowskiej, którzy swoją aktywnością zainicjowali rozwój wielu działań na rzecz lokalnego rozwoju.

3.3. Dziedzictwo kulturowe w kontekście turystyki na przykładzie Centrum Pasterskie w Koniakowie

Podmiot: indywidualna działalność gospodarcza Piotra i Marii Kohut.

Lokalizacja: Koniaków, gmina Istebna, powiat cieszyński, Beskid Śląski.

Wykorzystany potencjał przyrodniczy i/lub kulturowy: tradycje pasterskie i rolnicze Beskidów, kultura pasterska, atrakcje turystyczne Beskidu Śląskiego.

Zbieżność z priorytetami PROW: 1. Ułatwianie transferu wiedzy i innowacji w rolnictwie, leśnictwie i na obszarach wiejskich. 2. Poprawa konkurencyjności wszystkich rodzajów gospodarki rolnej i zwiększenie rentowności gospodarstw rolnych. 4. Odtwarzanie, chronienie i wzmacnianie ekosystemów zależnych od rolnictwa i leśnictwa. 6. Zwiększanie włączenia społecznego, ograniczanie ubóstwa i promowanie rozwoju gospodarczego na obszarach wiejskich.

Obszar Beskidów to tradycyjny region hodowli owiec. W średniowieczu cały teren Karpat był słabo zamieszkały, a pasterstwo było najważniejszą formą gospodarowania górali karpaccy, którzy prowadzili wypas. Sytuacja ta zaczęła się zmieniać na początku XIII wieku, kiedy łukiem Karpat z Bałkanów zaczęli przemieszczać się pasterze wołoscy z południa Europy. Po przybyciu w Karpaty ludność wołoska wprowadziła zwyczaj wypasu stada w górach w sezonie letnim, a zimą schodziła na tereny podgórskie. Pod koniec XV wieku wędrowni pasterze wołoscy dotarli w rejon Wadowic i na Żywiecczynę, gdzie rozwinęli swoją formę gospodarki pasterskiej. W szczytowym okresie rozwoju tej formy gospodarowania na początku XX w. na terenie Żywiecczyny funkcjonowało ok. 50 szałasów. Wołoska migracja przyniosła na tereny Beskidów górski system gospodarki pasterskiej – szałasnictwo. Z ludnością wołoską przybyły zwierzęta dostosowane do życia w trudnych górskich warunkach. Były to owce grupy rasowej cakiel (owca wołoska – walaśka, siedmiogrodzka, podhalańska, raczka, curkana, cigája), koza karpacka, bydło czerwone i konie huculskie. Do kultury Beskidów wprowadzili oni nomenklaturę hodowlaną, specyficzne określenia gwarowe, nazewnictwo miejsc w górach, charakterystyczną architekturę, ubiór oraz kuchnię (Migdał i in., 2020). Elementy te stanowią podstawę współczesnego dziedzictwa kulturowego Karpat.

Kulturowe dziedzictwo stało się współcześnie jednym z kluczowych elementów strategii turystycznej wielu regionów. Związane jest to z potrzebą utożsamiania się społeczności z własną kulturą (Dorocki, 2020). Na obszarach górskich dziedzictwo kultury pasterskiej stanowi jeden z przedmiotów turystyki kulturowej w Polsce. Podstawowym jej celem jest chęć poznania dawnej kultury agrarnej. Prowadzenie tego typu działalności daje szansę na kontynuację działalności gospodarstw rolniczych, często dziedziczonych z pokolenia na pokolenie. Turystyka ta pozwalają zapewnić zrównoważony proces rozwoju obszarów wiejskich oraz rolnictwa. Połączenie prowadzenia gospodarstwa wiejskiego z turystyką daje także możliwość zagospodarowania obszarów wiejskich i rozwoju działalności usługowo-produkcyjnej, która może być finansowym wsparciem dla mieszkańców. Włączenie w działalność propozycji ścieżki edukacyjnej wartości te dodatkowo podnosi (Czerwińska, 2019).

Ryc. 10. Bacówka i jej wnętrze (fot. na dole) oraz stara owczarnia w Centrum Pasterskim w Koniakowie. Źródło: zbiory własne (fot. O. Shon).

Jednym z przykładów wykorzystania potencjału kulturowego regionu oraz rozwoju opartego na tradycyjnym rolnictwie jest Centrum Pasterskie w Koniakowie. Pomysł na rozwój tradycyjnego rolnictwa narodził się w 2003 roku. Związane było to głównie ze zmianami gospodarczymi zachodzącymi w Polsce oraz niekorzystnym rozdrobnieniem gruntów rolnych, wpływającymi na brak możliwości prowadzenia dochodowego rolnictwa towarowego na obszarach górskich (Ostrowska, 2014). W regionie Beskidu Śląskiego od początku XX wieku zaczęła prężnie rozwijać się turystyka oraz budownictwo drewniane związane pośrednio z coraz większą popularnością tzw. drugich domów, głównie wśród mieszkańców Górnego Śląska (Mika, 2012). Ze względu na rolnicze korzenie oraz silne góralskie tradycje rodzinne, wówczas dwudziestoletni Pan Piotr Kohut postanowił rozwijać tradycyjne pasterstwo w formie tzw. gazdowania na terenie Beskidu Śląskiego. Pomysł wypłynął także z zainteresowania Pana Piotra Kohuta tradycjami góralskimi oraz jego zaangażowania w krzewienie tradycyjnej muzyki góralskiej, nie tylko jako wieloletni członek zespołu muzycznego, ale również nauczyciel muzyki.

Początkowo wypas owiec miał miejsce na gruntach własnych oraz sąsiadów. Współcześnie wypas prowadzony jest na halach Beskidu Śląskiego, na Ochodzitej, Tynioku, Hali Baraniej, Magurce i Raczy. W wyniku dużego zainteresowania prowadzoną działalnością w 2005 roku założył bacówkę na Szańcach naprzeciw znanemu centrum koronkarstwa w Koniakowie. Powstała Bacówka oprócz miejsca wytwarzania produktów

z mleka owczego stanowiła również doskonały przykład tradycyjnego budownictwa drewnianego. Drewniany budynek z bali jest mszony drewnianymi wiórami splatanymi we wzory. Obecnie baczka jest otwarta codziennie w sezonie letniego wypasu owiec i wyrobu serów owczych tj. od maja do października, a w okresie od listopada do kwietnia jest udostępniona do zwiedzania (Ryc. 10).

Lata 2006–2008 to dalszy rozwój działalności pasterskiej w gospodarstwie. W związku ze wzrostem liczebności stada zatrudnionych zostało dwóch pracowników sezonowych. W latach 2009–2010 zatrudnionych zostało dziesięciu górali huculskich z Ukrainy, którzy posiadali doświadczenie i wiedzę z zakresu tradycyjnego wypasu dużych stad owiec. W 2021 roku wypasane stado rozrosło się do ok. 1200 sztuk owiec oraz 10 sztuk bydła (z czego 400 owiec i 7 krów jest własnością gospodarstwa).

W 2006 r. żona Pana Piotra Kohuta, Maria, założyła Centrum Produktu Regionalnego w Koniakowie. Powstała firma miała na celu sprzedaż produktów rolniczych powstających w gospodarstwie. Odnosiło się to zarówno do produkcji mięsnej i mlecznej, jak i innych produktów regionalnych (np. wyroby z wełny owczej czy drewna).

W celu sprostania wymogom sanitarnym produkcję z baczki przeniesiono do małego zakładu produkcyjnego zamkniętego dla turystów.

Równoległe do rozwoju gospodarstwa następowała działalność organizacyjna, mająca na celu promocję działalności pasterskiej na arenie kraju i świata. W tym celu w 2006 roku powołano przy Związku Podhalań oddział Górali Śląskich. Równocześnie rozpoczęto starania o wpisanie serów owczych na listę produktów tradycyjnych. Bryndza podhalańska jako pierwszy produkt regionalny z Polski została zarejestrowana przez KE w 2007 r. W kolejnych latach nastąpiła rejestracja oscypka (2008) i redykołki (2009). Dzięki podjętym działaniom właścicieli gospodarstwa wszystkie produkty oferowane w Centrum Pasterskim są certyfikowane świadectwem jakości i znakiem Unii Europejskiej „Chroniona Nazwa Pochodzenia”. Również inne produkty mleczne produkowane i oferowane do sprzedaży na terenie gospodarstwa nawiązują do kultury kulinarnej regionu.

Dla potrzeb coraz liczniej przybywających turystów (ok 10 tys. w sezonie letnim) przekształcono stare budynki gospodarskie w centrum pasterskie oraz zagrodę edukacyjną. Działalność rolniczą, w tym głównie nową owczarnię, przeniesiono poza stare zabudowania do Fibaczki, u podnóża Ochodzitej. Pozwoliło to na bezpieczne zapoznanie turystów z kulturą rolniczą (brano też pod uwagę dobro zwierząt, dla których ruch turystyczny był bardzo uciążliwy). Zagroda jest udostępniona bezpłatnie do samodzielnego indywidualnego zwiedzania (Ryc. 12). Poza wyselekcjonowanymi zwierzętami (owce: po jednej ze wszystkich 10 hodowanych w Karpatach odmian, kózka karpacka i polska krowa) można zobaczyć wystawę drewnianych sprzętów pasterskich oraz własnoręczne wyroby z wełny owczej – poduszki, dekoracje i pamiątki. Inne wyroby lokalnych rękodzielników, jak również stroje góralskie, zakupić można w Sklepie Góralskim. Centrum wyposażono także w niezbędną infrastrukturę dla potrzeb przybywających turystów, w tym sanitariaty.

Ryc. 11. Centrum edukacyjne w Centrum Pasterskim w Koniakowie.
 Źródło: zbiory własne (fot. O. Shon).

W 2015 roku stworzono w ramach Centrum Pasterskiego placówkę edukacyjną, funkcjonującą w ramach Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych. W centrum prowadzone są zajęcia dla grup zorganizowanych, jak i indywidualnych turystów. Organizowane są warsztaty edukacyjne z produkcji serów oraz przeróbki runa owczego i wełny tradycyjnymi metodami. W ofercie znajduje się także interaktywna prelekcja pasterska połączona z degustacją serów (Ryc. 11). Organizowane są pokazy kalania mleka, czyli wyrobu bundzu z wykorzystaniem tradycyjnych drewnianych naczyń pasterskich – pucierów, feruli i czerpaka. Oferowane są także zajęcia z robótek ręcznych z wykorzystaniem wełny. Zagroda Edukacyjna daje zatrudnienie czterem pracownikom, powiększając lokalny rynek pracy.

Uzupełnieniem działalności Centrum Pasterskiego jest założona w 2012 roku przez Marię i Piotra Kohutów Fundacja „Pasterstwo Transhumancyjne”. Ta społeczna organizacja ma na celu zachowanie tradycyjnego pasterstwa w Karpatach oraz działa na rzecz zachowania dziedzictwa kulturowego regionu. W ramach fundacji zostało przygotowanie przedsięwzięcie „Redyk Karpacki”. Projekt ten obejmował wędrowkę pasterską z owcami w 2013 roku łukiem Karpat, obejmując Rumunię, Ukrainę, Słowację i Polskę.

Ryc. 12. Sklep i zagroda edukacyjna w Centrum Pasterskim w Koniakowie.

Źródło: zbiory własne (fot. O. Shon).

O powodzeniu inwestycji Państwa Kohutów mogą świadczyć nie tylko tłumy turystów odwiedzających Centrum Pasterskie w Koniakowie czy rozrastające się stada owiec wypasanych na beskidzkich halach, ale także otrzymane nagrody: m.in. „Perła 2009” podczas targów Polagra-Food w konkursie „Nasze kulinarne dziedzictwo – smaki regionów” za jagnięcinę beskidzką, a w 2010 roku za bryndzę wołoską; w 2012 roku odznakę honorową „Zasłużony dla Kultury Polskiej” od Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego RP; „Klucz do Polskiej Spizarni” w 2014 roku; „Zasłużony dla Kultury Góralskiej”; odznaczenie „Za Zasługi w Ochronie Gospodarki Wodnej z Ministerstwa Środowiska czy dyplom Marszałka Województwa Śląskiego „Za Zasługi dla Rozwoju Turystyki” oraz „Srebrną Odznakę za zasługi dla województwa śląskiego” w 2019 roku.

Należy zaznaczyć, że działania gospodarstwa wspierają zrównoważony rozwój na obszarach górskich. Pan Piotr Kohut był inicjatorem zawiązania Porozumienia Karpackiego „Karpaty Naszym Domem”, którego podstawowym celem jest ochrona i zrównoważony rozwój Karpat.

Działania gospodarstwa są także pośrednio uwarunkowane obserwowanym rozwojem hodowli owiec na terenie województwa śląskiego. Miało to miejsce dzięki realizowanemu od 2008 roku Wojewódzkiemu Programowi Aktywizacji Gospodarczej oraz Zachowania Dziedzictwa Kulturowego Beskidów i Jury Krakowsko-Częstochowskiej – Owca Plus. Sami gospodarze nie korzystali z tego programu, a jedynie z dotacji bezpośrednich dla rolników oraz komercyjnych kredytów bankowych.

Centrum Pasterskie w Koniakowie oraz podjęte działania towarzyszące w zakresie kultury góralskiej stanowią doskonały przykład budowy potencjału ekonomicznego w oparciu o tradycyjne rolnictwo.

3.4. Jezioro Mucharskie i okolice jako przykład dynamicznych przemian społeczno-gospodarczych w regionie zainicjowanych dzięki zmianie przeznaczenia gruntów rolnych pod zaporowy zbiornik retencyjny

Podmiot: grupa przedsiębiorstw działających na obszarze wokół nowo powstałego zaporowego zbiornika retencyjnego na rzece Skawie – Jeziora Mucharskiego.

Lokalizacja: gminy Mucharz, Stryszów, Zembrzyce, powiat wadowicki, województwo małopolskie.

Wykorzystany potencjał przyrodniczy i/lub kulturowy: turystyczny potencjał zbiornika wodnego, walory przyrodnicze i kulturowe okolicznych terenów, historyczny charakter miejscowości, dostępność infrastruktury turystycznej.

Zbieżność z priorytetami PROW: 1. Ułatwianie transferu wiedzy i innowacji w rolnictwie, leśnictwie i na obszarach wiejskich. 5. Wspieranie efektywnego gospodarowania zasobami i przechodzenia na gospodarkę niskoemisyjną i odporną na zmianę klimatu w sektorach: rolnym, spożywczym i leśnym. 6. Zwiększanie włączenia społecznego, ograniczanie ubóstwa i promowanie rozwoju gospodarczego na obszarach wiejskich.

Powstanie jeziora mucharskiego (pierwotna nazwa używana do 2018 r. Zalew Świnna Poręba) na rzece Skawie stanowi przykład procesu dynamicznego rozwoju małej przedsiębiorczości na pogórskich terenach rolniczych spowodowanego czynnikami zewnętrznymi (Mitek, Miciuła, 2012), a mianowicie zmianą przeznaczenia gruntów rolnych pod budowę sztucznego zbiornika wodnego spełniającego funkcję retencyjną, przeciwpowodziową, rekreacyjną i produkcji energii elektrycznej. W prezentowanym przykładzie główny podmiot analizy stanowi zbiór/grupa podmiotów wraz z lokalnymi jednostkami samorządu terytorialnego zlokalizowanymi wokół powstałego zbiornika, zaś przedmiotem jest skala przemian o charakterze przedsiębiorczym związanych ze zmianą zagospodarowania przestrzennego opisywanego regionu. Takie podejście do problemu stwarza możliwość zaobserwowania wielokierunkowych przemian związanych z rozwojem przedsiębiorczości na danym terenie, które w innym przypadku mogłoby być ograniczone poprzez koncentrację jedynie na pojedynczym przykładzie działalności gospodarczej.

Zbiornik Świnna Poręba o powierzchni zalewowej 1035 ha (802 km²) zlokalizowany jest na terenach trzech gmin Mucharza, Zembrzyc i Stryszowa, i powstał poprzez spiętrzenie wód rzeki Skawy na zaporze we wsi Świnna Poręba, gm. Mucharz. Jego budowę ukończono oficjalnie w 2017 r. po 31 latach od jej rozpoczęcia w 1986 r., ale sztuczne jezioro zaczęło funkcjonować dopiero w 2020 r., kiedy de facto zakończono ostatecznie prace umocnieniowe (<https://www.skanska.pl/oferta/realizacje/57887/Zbiornik-wodny-Swinna-Poreba>).

Czynnikami, które wpłynęły na wydłużony czas ukończenia zbiornika były m.in. problemy finansowe wywołane przemianami gospodarczymi po 1989 r., światowy kryzys finansowy w latach 2007–2009., konieczne prace archeologiczne (<https://visitmalopolska.pl/pl/-/jezioro-mucharskie>) oraz przedłużające się procesy wywłaszczeniowe, które zakończyły się dopiero w połowie 2016 r. (<https://www.kzgw.gov.pl/index.php/pl/aktualnosci/323-informacja-o-przebiegu-budowy-zbiornika-wodnego-swinna-poreba>). Powolne przemiany na obszarze terenów rolnych wokół zbiornika zaczęły następować już w latach 90. wraz

z uruchomieniem projektu budowy sztucznego zbiornika na rzece Skawie. Wtedy to zaczął się powolny napływ ludności głównie z okolic Górnego Śląska czy Krakowa, Wadowic czy Andrychowa w celach mieszkalno-wypoczynkowo-rekreacyjnych. Gminy Stryszów, Mucharz i Zembrzyce, leżąc na styku Beskidów Małego i Makowskiego oraz Pogórza Wielickiego, otoczone są malowniczymi wzgórzami, terenami leśnymi i terenami uprawnymi, tworzącymi krajobraz o dużym potencjale turystycznym. Przewaga gleb brunatnych stwarza dobre warunki do rozwoju rolnictwa np. w gminie Stryszów. Produkcja rolnicza jest ukierunkowana głównie na uprawę roślin dla potrzeb przemysłu przetwórstwa rolno-spożywczego (zboża, kukurydza, ziemniaki i warzywa gruntowe) oraz produkcję zwierząt (drób, trzoda chlewna, bydło) (Strategia Rozwoju Gminy Stryszów, 2021).

Ryc. 13. Jezioro Mucharskie w Gminie Stryszów.
Źródło: zbiory własne (fot. M. Cembruch-Nowakowski).

Jednakże rolnictwo na tym obszarze nie jest jedynym źródłem dochodów miejscowej ludności, ich struktura jest mocno zróżnicowana. Mieszkańcy gmin pracują głównie w rolnictwie, przemyśle, budownictwie i sektorze usługowym, znajdując zatrudnienie w większych ośrodkach miejskich, jak Wadowice, Andrychów, Kraków, Skawina czy Sucha Beskidzka. Nierzadka jest także migracja zarobkowa. Dodatkowo część mieszkańców uzyskuje dochody z działalności pozarolniczej, głównie małej przedsiębiorczości. Gminy wokół jeziora Mucharskiego nie posiadają większych zakładów produkcyjnych, a większość firm prowadzona jest przez osoby fizyczne i mają one profil handlowy, budowlany, stolarski, tapicerski, szewski, garbarski czy odzieżowy, a zlokalizowane są często przy budynkach mieszkalnych.

W ostatniej dekadzie, poprzedzającej finalizację budowy zbiornika na Skawie zwiększyła się dynamika przyrostu drobnej przedsiębiorczości. Można przypuszczać, że wpływ na tę sytuację miało kilka istotnych czynników, między innymi: poprawa koniunktury gospodarczej kraju, wsparcie finansowe dla mikro, małych

i średnich przedsiębiorstwach ze strony UE i programów rozwoju regionalnego, ale i stały przyrost potencjalnej atrakcyjności regionu związanej z kończeniem budowy zbiornika, która spowodowała zwiększenie dynamiki napływu ludności z okolicznych większych aglomeracji w celach wypoczynkowych i rekreacyjnych, liczącej na uruchomienie w niedługim czasie dużego zbiornika wodnego zwiększającego atrakcyjność okolicznych terenów.

Ryc. 14. Zapora Świnna Poręba – infrastruktura (Jezioro Mucharskie).
Źródło: zbiory własne (fot. M. Cembruch-Nowakowski).

W tym okresie zaczęły powstawać głównie niewielkie punkty handlowe, punkty usługowe np. firmy budowlano-remontowe, warsztaty mechaniki samochodowej, zakłady kosmetyczno-fryzjerskie oraz drobni wytwórcy ekologicznej żywności. Lokalna ludność poprawiła swoją sytuację materialną głównie poprzez sprzedaż ziemi rolnej, ale także poprzez wzrost, choć niewielki podaży miejsc pracy w powstających lokalnych firmach.

Zwiększony ruch turystyczny spowodował wzrost potencjału atrakcyjności lokalnych gmin, co zaczęło przyciągać nieco większych inwestorów, czego przykładami mogą być budowa i uruchomienie niewielkiego, ale nowoczesnego centrum handlowego wraz ze stacją paliw i myjnią samoobsługową w Stryszowie, powstanie dużego obiektu weselno-restauracyjnego Villa Róż w Zakrzowie czy uruchomienie hotelu Młyn Jacka Hotel & Spa w Jaroszwicach. Wspomniany wzrost ruchu turystycznego spowodował także rozwój lokalnych firm oraz firm z sąsiadujących gmin. Większość stanowią jednak mikro i małe przedsiębiorstwa handlowe, usługowe i produkcyjne. Za przykład można podać rozbudowę i unowocześnienie (fotowoltaika, systemy filtracyjne) firmy Stol-Drew, producenta podbitek drewnianych i boazerii; rozbudowę firmy Euro-Meble Michał Jastrzębski o meble ogrodowe i domy z bali w tym meble dla gastronomii i hotelarstwa; rozbudowę centrum handlowo-budowlanego Klaczak Piotr – firma handlowo-usługowa w Styszowie; rozbudowę sztucznego łowiska w Stryszowie; rozbudowę piekarni i cukierni wraz z otwarciem kawiarni „Galicjanka” w Łękawicy, uruchomienie kilku przystani na Jeziorze Mucharskim: wypożyczalnia kajaków i rowerów wodnych SUP Przystań Leniówka w Mucharzu, przystań „Jerzego” w Skawcach czy przystań

Oblasek. Przystań Oblasek stanowi dobry przykład dywersyfikacji działalności firmy wywołanej zmianą uwarunkowań, która przed otwarciem zbiornika zajmowała się wyłącznie przetwarzaniem drewna i produkcją wyrobów drewnianych w tym mebli. Ponadto, otwarto kilka sklepów odzieżowych w Stryszowie i kilka innych placówek handlowych, uruchomiono restaurację Resto Fresh w Zakrzowie. Pojawiło się także kilka firm świadczących usługi związane z fotowoltaiką, np. Firma Handlowo Usługowa Eko-Klim Artur Łabno oraz warsztaty samochodowe, np. Auto-Centrum w Łękawicy. Na okolicznych terenach rolnych lokują się także firmy agroturystyczne, np. Ekoturystyka w Stryszowie, Gospodarstwo Agroturystyczne Maria Fluder w Jaszczurowej, Złota Polana – Agroturystyka Plus w osiedlu Polana w Jaszczurowej. Gmina Stryśzów odbudowała zabytkowy dworek drewniany pod najem na działalność hotelarsko-konferencyjną.

Ryc. 15. Jezioro Mucharskie – widok na gminę wiejską Mucharz.
Źródło: zbiory własne (fot. M. Cembruch-Nowakowski).

Warto podkreślić, że uruchomienie zbiornika zapewniło warunki dla dynamicznego rozwoju turystyki i rekreacji na terenach do niego przyległych dzięki zapewnieniu powszechnego dostępu do jeziora. Wzbogaciło także znacząco krajobraz i ekosystem na terenach otaczających zbiornik, poprzez ochronę siedlisk lęgowych ptaków, takich jak: kormoran, czapla, gęś i kaczka na utworzonych na jeziorze niewielkich wysepkach. Gminy wokół jeziora dzięki swoim zasobom lokalnym posiadają duży potencjał do kreacji i rozwoju produktu lokalnego, uwzględniając przede wszystkim unikalne walory naturalne, dziedzictwo kulturowe, zarówno o charakterze materialnym: zabytkowe dwory, kościoły, liczne kapliczki i figury wotywne, jak i niematerialnym: rozwinięte rękodzielnictwo oraz dynamicznie działające ośrodki krzewienia kultury lokalnej (Surmacz, 2017). Istotny w tym przypadku jest również dostęp do infrastruktury turystycznej: istniejące liczne szlaki turystyczne o różnym stopniu trudności, w tym przystosowane do nordic walking oraz trasy rowerowe.

Pomimo występujących trudności, takich jak brak funduszy skierowanych na rozbudowę infrastruktury turystycznej przez gminy w regionie jeziora, brak prawa do dysponowania gruntami leżącymi w linii jeziora ze względu na przynależność do Państwowego Gospodarstwa Wodnego Wody Polskie, słaba baza noclegowa i gastronomiczna czy braku systemu informowania potencjalnych turystów o ofercie gmin, nadal istnieją warunki do prowadzenia i rozwoju działalności gospodarczej. Zwiększony ruch turystyczny oraz napływ ludności z innych regionów wpłynął na dynamikę rozwoju przedsiębiorczości, systematyczny spadek bezrobocia i rozwój okolicznych gmin. Warto wspomnieć, że władarze wspomnianych gmin stale podejmują różne inicjatywy w celu wykorzystania istniejącego potencjału rozwojowego. Jednym z kierunków umożliwiających stabilny rozwój prezentowanego obszaru może być wzmocnienie działań w obszarze współpracy pomiędzy lokalnymi władzami gmin oraz lokalnymi firmami zainteresowanymi inwestowaniem w tym regionie. Przykładem takiej współpracy byłoby stworzenie regionalnego klastra (Porter, 2001), który wspierałby rozwój społeczno-gospodarczy regionu poprzez utrzymanie odpowiedniego poziomu konkurencyjności i stymulowanie interesariuszy funkcjonujących w ramach utworzonego klastra (Baran, 2008).

3.5. Ekoturystyka i Ekocentrum ICPPC w Stryszowie jako przykład wykorzystania nowatorskich technologii środowiskowych w działalności agroekoturystycznej oraz współpracy z organizacjami non-profit w obszarze edukacji ekologicznej

Podmiot: Gospodarstwo ekoturystyczne Ekoturystyka oraz ośrodek edukacji ekologicznej Ekocentrum ICPPC.

Lokalizacja: Stryszów, gmina Stryszów, powiat Wadowicki, województwo małopolskie.

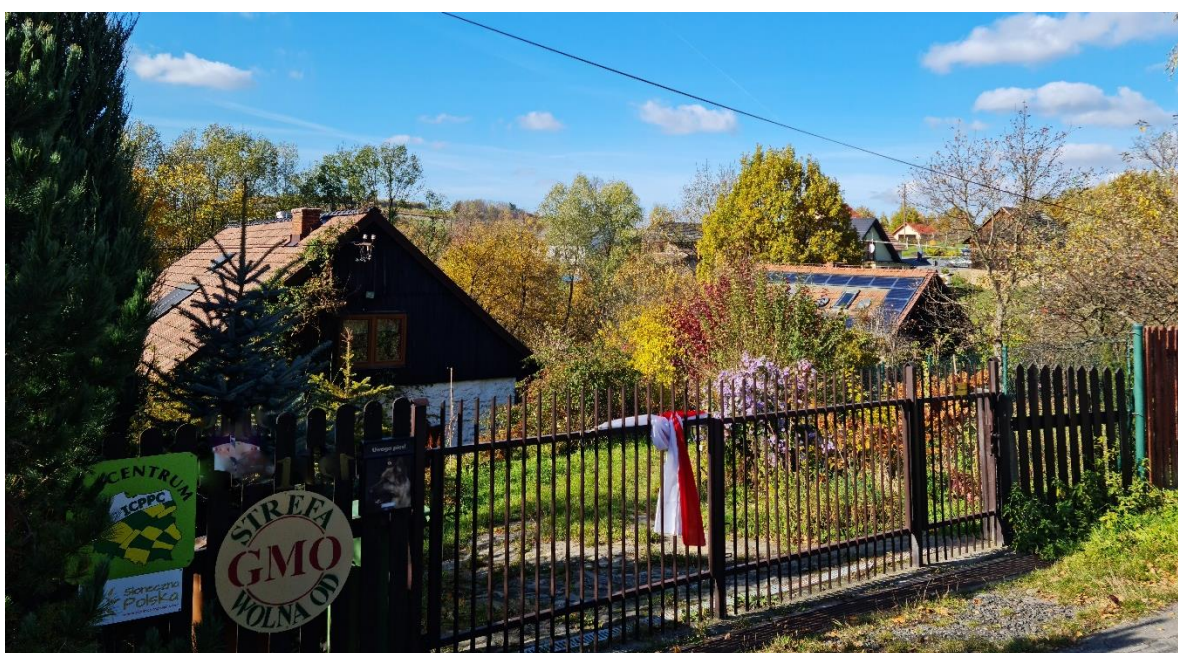
Wykorzystany potencjał przyrodniczy i/lub kulturowy: wiedza na temat tradycyjnych sposobów uprawy warzyw, owoców i hodowli zwierząt; tradycyjnego rzemiosła, wiedza, doświadczenie i praktyczne wykorzystywanie odnawialnych źródeł energii w gospodarstwie rolnym; dzielenia się wiedzą, promocja i upowszechnianie nowoczesnych technologii środowiskowych, działalność edukacyjna.

Zbieżność z priorytetami PROW: 1. Ułatwianie transferu wiedzy i innowacji w rolnictwie, leśnictwie i na obszarach wiejskich. 5. Wspieranie efektywnego gospodarowania zasobami i przechodzenia na gospodarkę niskoemisyjną i odporną na zmianę klimatu w sektorach: rolnym, spożywczym i leśnym. 6. Zwiększanie włączenia społecznego, ograniczanie ubóstwa i promowanie rozwoju gospodarczego na obszarach wiejskich.

Od ponad dekady obserwuje się w Polsce rosnące zainteresowanie agroturystyką jako główną formą turystyki wiejskiej (Roman, Niedziółka, 2017). Jednym z przykładów przedsiębiorczej działalności prowadzonej na terenach rolniczych, mającej innowacyjny charakter jest gospodarstwo agroekoturystyczne Ekoturystyka prowadzone przez Jadwigę Łopatę w gminie Stryszów, która zlokalizowana jest na pograniczu Beskidu Małego, Beskidu Makowskiego oraz Pogórza Wielickiego. Działalność przedsiębiorstwa Ekoturystyka łączy w sobie działalność agroekoturystyczną (Kałuża, Klepacka-Dunajko, 2015) z działalnością edukacyjną, która

realizowana jest we współpracy z organizacją pozarządową Ekocentrum ICPPC (Międzynarodowej Koalicji dla Ochrony Polskiej Wsi).

Gospodarstwo Ekoturystyka świadczy usługi noclegowe wraz z wyżywieniem, którego składniki pochodzą wyłącznie z ekologicznej uprawy zapewnianej przez Ekocentrum, które należy do Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych. Prowadzi ono działalność edukacyjną i promocyjną dla celów upowszechniania nowatorskich ekologicznych rozwiązań technologicznych i technicznych możliwych do zastosowania w tradycyjnym gospodarstwie rolnym, polegających na ograniczeniu zużycia wody i samodzielnym oczyszczaniu ścieków, produkcji prądu, ogrzewaniu wody i pomieszczeń poprzez wykorzystanie odnawialnych źródeł energii oraz stosowaniu sposobów produkcji ekologicznej żywności.

Ryc. 16. Ekoturystyka i Ekocentrum ICPPC.

Źródło: zbiory własne (fot. M. Cembruch-Nowakowski).

W ramach działalności edukacyjnej gospodarstwo współorganizuje i prowadzi z fundacją Ekocentrum wykłady oraz warsztaty z zakresu budownictwa ekologicznego np. domy z gliny i słomy, zastosowania odnawialnych źródeł energii, ekologicznego i tradycyjnego rolnictwa, sposobów ochrony dziedzictwa wsi, agroekoturystyki, ginących tradycyjnych zawodów czy stosowania naturalnych metod ochrony zdrowia (<http://www.wakacje.agro.pl/oferty/index.php?option=pokaz&oferta=661&sort=&c=>). Ekocentrum jest także obecnie jedynym w Polsce miejscem gdzie można zobaczyć jak w praktyce działają systemowe ekologiczne rozwiązania techniczne w zakresie pozyskiwania energii elektrycznej i centralnego ogrzewania z odnawialnych źródeł czy przydomowa ekologiczna oczyszczalnia ścieków mające służyć indywidualnemu agro-ekogospodarstwu. Praktycznie działające urządzenia bardzo ułatwiają zrozumienie zasad ich działania. Dodatkową działalnością Ekocentrum jest współpraca z innymi gospodarstwami czy podmiotami

wykorzystującymi ekologiczne rozwiązania w prowadzonych gospodarstwach agroturystycznych celem upowszechniania i promocji dobrych praktyk zrównoważonego rozwoju w polskich gospodarstwach.

Pani Jadwiga Łopata za swoją działalność otrzymała wiele nagród międzynarodowych i krajowych, w tym: „Człowieka Roku 2008” w konkursie Gazety Krakowskiej, tytuł „Zasłużona dla Gminy Stryszów”, „Krzyż Zasługi” od Prezydenta RP, certyfikat „Ambasadora Przedsiębiorczości Kobiet” oraz wspólną honorową nagrodę „Nieznanego Świata” z Sir Julianem Rosem za rok 2012.

W ramach prowadzonej działalności non-profit jako Ekocentrum otrzymała tytuł „Eko-liderzy 20-lecia” za projekt „Patrząc w przyszłość – Ekocentrum ICPPC”, wyróżnienie Energy Globe National Award oraz znak „Max Dobrej Energii”.

Ryc. 17. Szklarnia sferyczna i panele słoneczne w Ekocentrum ICPPC.
Źródło: zbiory własne (fot. M. Cembruch-Nowakowski).

Ekocentrum ICPPC w ramach działalności edukacyjnej i promocji technologii chroniących środowisko zrealizowało wiele projektów, wśród których warto wymienić projekt edukacyjny „Oszczędny dom. Matematyka pomaga oszczędzać”, „Bezpośrednio od polskiego rolnika” – ogólnokrajowa kampania sprzeciwiająca się zaostrzeniu przepisów prawa w obszarze produkcji żywności i promująca dobrej jakości żywność ekologiczną, „Współpracować z naturą” – Permakultura, "Chcesz czystego świata – segreguj, odzyskuj, oszczędzaj" – projekt skierowany do dzieci szkół podstawowych, czy "Świat w oczach korporacji" – forum dyskusyjne zrealizowane we współpracy z międzynarodową organizacją Ruch Działań Bezpośrednich „Saving Iceland” („Ratując Islandię”) (<http://eko-cel.pl/przejmowanie-kontroli-nad-wasnym-yciem>).

Warto wspomnieć, że jedną z szeroko zakrojonych ogólnopolskich akcji promocyjnych jest projekt „Słoneczna Polska”, w ramach którego wydano dwie zwarte publikacje pt. “Sposoby wykorzystywania energii słonecznej w gospodarstwach agroekoturystycznych” oraz turystyczny katalog „Słoneczna Małopolska, wczasy ze słońcem”. Projekt ten ukierunkowany jest na agroekoturystykę. Obecnie prowadzone są prace nad poszerzeniem katalogu o gospodarstwa agroekoturystyczne z trzech kolejnych województw: lubelskiego, świętokrzyskiego i podkarpackiego (www.sir-kielce.pl/index.php/572-511). Przedsiębiorstwo Ekoturystyka

i Ekocentrum stanowią dobry przykład przedsiębiorczej innowacyjnej działalności prowadzonej na podgórskich terenach rolnych, zarówno pod względem wykorzystywania w działalności nowatorskich technologii przyjaznych środowisku, jak i nawiązywanej współpracy ponadregionalnej gospodarstw rolnych w obszarze agroekoturystyki.

3.6. Rozwój tradycji winiarskich Pogórza Wielickiego na przykładzie winnicy nad Dworskim Potokiem

Podmiot: Winnica nad Dworskim Potokiem, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie.

Lokalizacja: Łazy, gmina Rzezawa, powiat bocheński, województwo małopolskie.

Wykorzystany potencjał przyrodniczy i/lub kulturowy: powrót do tradycji winiarskich w Karpatach, sprzyjające warunki przyrodnicze (gleby, klimat, warunki hydrograficzne) dla uprawy niektórych warunków winorośli.

Zbieżność z priorytetami PROW: 1. Ułatwienie transferu wiedzy i innowacji w rolnictwie, leśnictwie i na obszarach wiejskich; 5. Wspieranie efektywnego gospodarowania zasobami i przechodzenia na gospodarkę niskoemisyjną i odporną na zmianę klimatu w sektorach: rolnym, spożywczym i leśnym; 6. Zwiększanie włączenia społecznego, ograniczanie ubóstwa i promowanie rozwoju gospodarczego na obszarach wiejskich.

Tradycje winiarstwa w Karpatach mają długą historię, sięgającą średniowiecza. Pierwsze krzewy winne oraz pierwsi specjaliści w zakresie produkcji wina pojawili się na ziemiach polskich we wczesnym średniowieczu na obszarze Grodów Czerwieńskich. Znane są historyczne wzmianki o winnicach w okolicach Przemyśla. Zaczęły one stopniowo powstawać także w innych regionach Karpat, m.in. w okolicach Jasła i Krosna. Winiarskie tradycje stopniowo zanikały w związku z postępującym napływem win węgierskich, które na ziemię polskie trafiały m.in. z regionu Egeru przez Koszyce. Wówczas powstawały składy wina (np. w Jaśliskach, Krośnie), w których leżakowały węgierskie trunki w drodze na dwór królewski w Krakowie. Inny szlak z Węgier wiódł przez Spisz (np. piwnice i składy wina we Frydmanie). Winnice znane były także z okolic Sandomierza i Krakowa (np. w Tyńcu). Historycznym ośrodkiem winiarstwa na ówczesnych ziemiach polskich była także Zielona Góra.

Historia współczesnego winiarstwa w Polsce sięga 1982 r., kiedy to Roman Myśliwiec z Jasła założył winnicę Golesz, która stała się wzorem dla kolejnych tego typu przedsięwzięć, a jej właściciel nie jest tylko prekursorem XX-wiecznego winiarstwa w Polsce, ale i ekspertem i nauczycielem nowego pokolenia winiarzy. Sama winnica, obecnie w rękach następcy, pełni także funkcję ośrodka doświadczalnego, w którym prowadzone są badania nad przydatnością nowych szczepów winnych w warunkach polskich. Jasło stało się dzięki temu centrum polskiego winiarstwa. W województwie podkarpackim znajduje się obecnie ponad 150 winnic, głównie w okolicach Jasła i Dębicy, w dolinie Wisłoka w okolicach Rzeszowa oraz w dolinie Sanu wokół Jarosławia i Przemyśla (Krupa, Stokłosa, 2015).

Inicjatywa powstania Winnicy nad Dworskim Potokiem sięga 2004 r. Jej autorem był ówczesny rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego prof. dr hab. Karol Musioł. Zlokalizowana została na terenie Rolniczego Zakładu Doświadczalnego UJ w Łazach koło Bochni (gmina Rzezawa). Grunty te stały się własnością uczelni w 1970 r., a wcześniej należały do upaństwowionego po II wojnie światowej majątku będącego uposażeniem klasztoru benedyktynek w Staniątkach. Pierwsze krzewy winorośli posadzono w kwietniu 2005 r. (białe: aurora, bianca, seyval blanc, sibera, serena, jutrzeńka, muscat ottonel oraz czerwone: maréchal foch, hibernal i léon millot), a pierwsze wino wyprodukowano w 2008 r. zgodnie z obowiązującymi w winiarstwie zasadami określającymi minimalny 3-letni okres przerwy między usadzeniem sadzonek w gruncie a produkcją pierwszego wina. Nazwę swą winnica zawdzięcza niewielkiemu potokowi, nad którym jest zlokalizowana. Znajduje się na stokach o ekspozycji południowo-zachodniej, na wysokości około 260 m n.p.m. Badania naukowe wskazały, że region Pogórza Wielickiego, gdzie zlokalizowana jest winnica, ma odpowiednie warunki klimatyczne dla uprawy wybranych, wczesnych gatunków winorośli, o wysokiej odporności na mróz (Bokwa, Klimek, 2009).

Ryc. 18. Zabudowania Rolniczego Zakładu Doświadczalnego w Łazach (gmina Rzezawa).
Źródło: zbiory własne (fot. R. Faracik).

Była to pierwsza inicjatywa tego typu wśród polskich uczelni, a prowadzenie uczelnianych winnic jest powszechnym zjawiskiem na arenie międzynarodowej, przy czym w momencie powstawania była najbardziej na północ wysuniętą tego typu jednostką uczelnianą na świecie. Obecnie dwie uczelnie krakowskie dysponują winnicami – oprócz UJ winnicę posiada także Uniwersytet Rolniczy (na terenie stacji doświadczalnej w Garlicy Murowanej, gm. Zielonki).

Obecnie winnica zajmuje powierzchnię 3,3 ha, na której rośnie około 12 tys. krzewów winnych, głównie odmian białych. Zatrudnia na stałe 6 osób. Roczne zbiory, zależnie od urodzaju, szacuje się na 25–40 t., a roczna produkcja winna to 12–15 tys. butelek. W 2012 r. udało się wyprodukować po raz pierwszy w Polsce wino lodowe, a sukces ten powtórzono w 2018 r. (Pawlik, 2019). Dzięki zmianom w przepisach z zakresu akcyzy,

winnica może samodzielnie produkować i sprzedawać wytwarzany przez siebie trunek. Wina można zakupić w zlokalizowanym na jej terenie sklepie. Podczas ostatnich przed pandemią dni otwartych (7–8 września 2019 r.) winnicę odwiedziło około 1,2 tys. osób.

Ryc. 19. Winnica nad Dworskim Potokiem w Łazach (gmina Rzezawa).

Źródło: zbiory własne (fot. R. Faracik).

Oprócz działalności promocyjnej i komercyjnej winnica pełni funkcje edukacyjne i doświadczalne. Stanowi miejsce praktyk słuchaczy studiów podyplomowych w zakresie enologii prowadzonych na Wydziale Farmaceutycznym w Collegium Medicum UJ. Dotychczas studia te ukończyło około 200 absolwentów (Gawlik i in., 2021).

3.7. Przedsiębiorstwo „Drewal” jako przykład wykorzystania potencjału przyrodniczego regionu w oparciu o tradycje obróbki i przetwórstwa drewna, w tym tradycje meblarskie

Podmiot: P.P.H.U. „DREWAL” Sp. Jawna w Toporzysku – producent wyrobów z drewna.

Lokalizacja: Toporzysko, gmina Jordanów, powiat suski, województwo małopolskie.

Wykorzystany potencjał przyrodniczy i/lub kulturowy: lesistość i lokalne zasoby drewna; tradycyjne, przekazywane z pokolenia na pokolenie umiejętności i wiedza z zakresu obróbki i przetwórstwa drewna, tradycje przetwórstwa i obróbki drewna w regionie.

Zbieżność z priorytetami PROW: 1. Ułatwianie transferu wiedzy i innowacji w rolnictwie, leśnictwie i na obszarach wiejskich. 5. Wspieranie efektywnego gospodarowania zasobami i przechodzenia na gospodarkę niskoemisyjną i odporną na zmianę klimatu w sektorach: rolnym, spożywczym i leśnym. 6. Zwiększanie włączenia społecznego, ograniczanie ubóstwa i promowanie rozwoju gospodarczego na obszarach wiejskich.

Polska tradycja meblarska ma długoletnią historię, a przemysł meblarski stanowi ważny element polskiej gospodarki (Grzegorzewska, 2019, 104). Przemysł meblarski w Polsce charakteryzuje się dość dużym rozdrobnieniem, o czym świadczy dominujący udział mikroprzedsiębiorstw w strukturze podmiotów gospodarczych, które jak wskazuje E. Grzegorzewska (2019), w 2015 roku generowały łącznie 85% wartości produkcji sprzedanej mebli i dawały zatrudnienie 81% osób zatrudnionych w tej branży. Autorka podkreśla, że „o rozwoju przedsiębiorstw przemysłu meblarskiego decyduje wiele czynników o charakterze egzo-, jak i endogenicznym” (Grzegorzewska, 2019, 107), które w odniesieniu do przedsiębiorstw klasyfikuje się jako uwarunkowania zewnętrzne (o charakterze mikro i makroekonomicznym: sytuacja rynkowa, czynniki społeczno-kulturowe, prawne, gospodarcze, naturalne itp.) oraz wewnętrzne (wynikające z potencjału przedsiębiorstwa: uzdolnienia, doświadczenia i umiejętności kadry kierowniczej i pracowników, jakość produktów i inne posiadane zasoby). Wśród uwarunkowań zewnętrznych rozwoju przemysłu meblarskiego ważną grupę stanowią determinanty o charakterze geograficzno-przyrodniczym (Grzegorzewska, 2019, 107–108). Meblarstwo jest ściśle powiązane z przemysłem drzewnym, a ten z kolei z dostępnością tego surowca. Drugą istotną grupą uwarunkowań rozwoju tego typu aktywności są te o charakterze społeczno-kulturowym, wynikające z potencjału społecznego tj. dostępności wykwalifikowanych pracowników lub w ogóle istnienia tradycji zawodowych związanych z przetwórstwem i obróbką drewna. Często umiejętności unikatowych, przekazywanych z pokolenia na pokolenie, a w związku z tym wykształcenia się wśród społeczności lokalnej specyficznych zawodów związanych z pozyskiwaniem i obróbką drewna, jak np. drwal, cieśla, stolarz, bednarz, wikliniarz czy snycerz.

Ryc. 20. Przykładowy asortyment P.P.H.U. „DREWAL” Sp. Jawna w Toporzysku.
Źródło: www.drewal.pl.

Przykładem przedsiębiorstwa wykorzystującego wspomniany wyżej potencjał miejsca, a więc dostępność surowca jakim jest drewno sosnowe oraz tradycje i wiedzę związaną z jego obróbką, jest, zlokalizowana w miejscowości Toporzysko w gminie Jordanów firma „Drewal” – producent mebli i wyrobów z drewna.

Gmina Jordanów leży na pograniczu Beskidu Żywieckiego, Beskidu Makowskiego i Wyspowego oraz Kotliny Rabczańskiej, gdzie dominują tereny leśne, które stanowią blisko 41% powierzchni gminy. Jest to gmina wiejska, jednak działalność prowadzona na jej terenie jest silnie rozdrobniona i nie stanowi głównego źródła dochodów rolników. Mieszkańców gminy charakteryzuje dość duża aktywność jeśli chodzi o prowadzenie indywidualnej działalności gospodarczej, gdyż średnio na jedno gospodarstwo domowe przypada 0,2 działalności gospodarczej (z czego 19,1% stanowią przedsiębiorstwa z branży rzemiosła drewna) (Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Jordanów, 2020, 52).

Ryc. 21. Budynek i park maszynowy firmy „Drewal”.

Źródło: www.drewal.pl.

Sama wieś Toporzysko – jak charakteryzuje się ją w Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Jordanów – jest wsią o charakterze rolniczo-rzemieślniczym

związanym z przerobem drewna, a przedsiębiorstwo P.P.H.U. „DREWAL” Sp. Jawna w Toporzysku jest w tymże dokumencie wymieniane jako jedno z największych w gminie. Firma „Drewal” powstała w 1987 roku jako rodzinny zakład produkujący listwy i boazerię. Obecnie firma jest zaliczana do największych i najnowocześniejszych zakładów produkcyjnych i dystrybucyjnych w regionie, choć zgodnie z klasyfikacją przyjętą w Unii Europejskiej kwalifikowana jest jako przedsiębiorstwo małe, a więc zatrudniające od 10 do 49 osób. Od początku swojej działalności przedsiębiorstwo poszerzało asortyment, unowocześniało i rozbudowywało park maszynowy. Współcześnie jest producentem mebli i akcesoriów z litego drewna sosnowego, a jego asortyment stanowią: meble pokojowe, kuchenne, ogrodowe, place zabaw, altany ogrodowe, drzwi, schody, listwy, boazeria oraz różnego rodzaju drobniejsze wyroby z litego drewna, takie jak lampy, akcesoria kuchenne, galanteria drewniana itp. (por. Ryc. 20).

W swojej ofercie ma również szeroki wybór mebli z płyty laminowanej. Oferowane produkty to zarówno gotowe wyroby, jak i przygotowywane na indywidualne zamówienie. Firma nieustannie się rozwija, wdrażając nowe technologie obróbki drewna i automatyzacji procesów produkcji oraz prowadząc ekspansję na rynki zagraniczne. Swoje hurtownie i sklepy firmowe posiada w miejscowości Gaj koło Krakowa oraz w Proszowicach.

3.8. Ośrodek narciarski Kotelnica Białczańska w Białce Tatrzańskiej jako przykład katalitycznego ośrodka sportów zimowych

Podmiot: Ośrodek Narciarski Kotelnica Białczańska sp. z o.o.

Lokalizacja: Białka Tatrzańska, wieś w gminie Bukowina Tatrzańska, powiat tatrzański, województwo małopolskie, Podhale.

Wykorzystany potencjał przyrodniczy i/lub kulturowy: duża liczba niewykorzystanych i wylesionych stoków o umiarkowanym i/lub niewielkim nachyleniu i przewyższeniu, bezpośrednie sąsiedztwo Tatr, bliskość innych popularnych kurortów – Zakopane, Bukowina Tatrzańska, zasoby geotermalne, żywe i bogate lokalne tradycje kulturowe, przedsiębiorczość mieszkańców.

Zbieżność z priorytetami PROW: 6. Zwiększanie włączenia społecznego, ograniczanie ubóstwa i promowanie rozwoju gospodarczego na obszarach wiejskich.

Przez wiele lat Białka Tatrzańska – wieś w gminie Bukowina Tatrzańska – pełniła jedynie peryferyjną rolę w rozwoju turystyki na Podtatrzu. Pomimo szybkiego i intensywnego rozwoju zagospodarowania turystycznego Zakopanego czy nawet sąsiedniej Bukowiny Tatrzańskiej, Białka Tatrzańska pozostała aż do końca XX wieku miejscowością, w której funkcjonowały jedynie nieliczne gospodarstwa agroturystyczne (Hełdak, 2016) i pojedyncze, małe, prywatne wyciągi narciarskie (Krzesiwo, Mika, 2011), a liczba odwiedzających Białkę była znikoma w porównaniu do innych miejscowości z regionu. Podstawowym źródłem utrzymania mieszkańców w ówczesnym czasie było rolnictwo, prowadzone w trudnych warunkach naturalnych i w trudnym okresie przemian ustrojowych, co negatywnie wpływało na poziom ich zamożności (Para, 2020). Dynamiczny rozwój turystyki nastąpił dopiero w pierwszych latach nowego wieku za sprawą

kolejnych inwestycji w infrastrukturę narciarską. Głównym impulsem tego rozwoju było zawiązanie spółki Ośrodek Narciarski Kotelnica Białczańska sp. z o.o. w 2000 roku. Spółka ta liczy około 50 udziałowców, w zdecydowanej większości mieszkańców miejscowości, białczańskich przedsiębiorców prowadzących własną działalność gospodarczą w zakresie turystycznym i właścicieli terenów, na których lokowane miały być kolejne wyciągi i trasy narciarskie. Dzięki zaangażowaniu lokalnych przedsiębiorców Józefa Dziubasika i Stanisława Wodziaka kupiono kolej krzeselkową, a przede wszystkim podpisano około 60 umów dzierżawnych gruntu, co było zadaniem trudnym, jako że część współczesnych współwłaścicieli tych terenów zamieszkiwała poza miejscowością, często w USA lub Kanadzie.

Ryc. 22. Trasy narciarskie w BiałceTatrzańskiej.
Źródło: zbiory własne (fot. M. Żemła).

Determinacja założycieli spółki sprawiła, że ośrodek udostępnił swe usługi narciarzom 8 grudnia 2001 r., w 2003 oddano do użytku pierwszy 4-osobowy wyciąg krzeselkowy, a w 2005 roku pierwszy 6-osobowy. Wysoka dbałość o jakość usług przewyższającą ówczesną konkurencję, nowoczesny charakter nowej inwestycji, a także i mocno popularyzowany przez media pozytywny przykład lokalnej współpracy sprawiły, że ośrodek od samego początku cieszył się bardzo dobrą opinią wśród odwiedzających i w mediach. Efektem tego są liczne nagrody w konkursach na najlepszy ośrodek narciarski w Polsce (np. w latach 2009 i 2012 w rankingu organizowanym przez portal Onet.pl). Współczesny ośrodek to 7 kolei linowych, trzy wyciągi orczykowe, kilkanaście tras o łącznej długości około 10 km i bogata infrastruktura towarzysząca. Nadal pełni on rolę jednego z najpopularniejszych, największych i najnowocześniejszych ośrodków w Polsce.

Ważnym elementem rozwoju Ośrodka Narciarskiego Kotelnica Białczańska była i jest nadal współpraca z dwoma mniejszymi sąsiednimi ośrodkami – ON Bania oraz ON Kaniówka. Od kilku lat wszystkie trzy ośrodki

są w pełni zintegrowane trasami i połączone karnetami i z punktu widzenia narciarzy, kwestia czy korzystają oni z infrastruktury jednego, czy drugiego ośrodka pozostaje bez znaczenia. Szczególną rolę pełni ten pierwszy, w ramach którego 16 czerwca 2011 roku otwarto jeden z największych w Polsce kompleksów basenów termalnych – Terma Bania. Ogrzewane wodami termalnymi baseny oferują liczne atrakcje, takie jak urządzenia do hydromasażu czy zjeżdżalnie wodne.

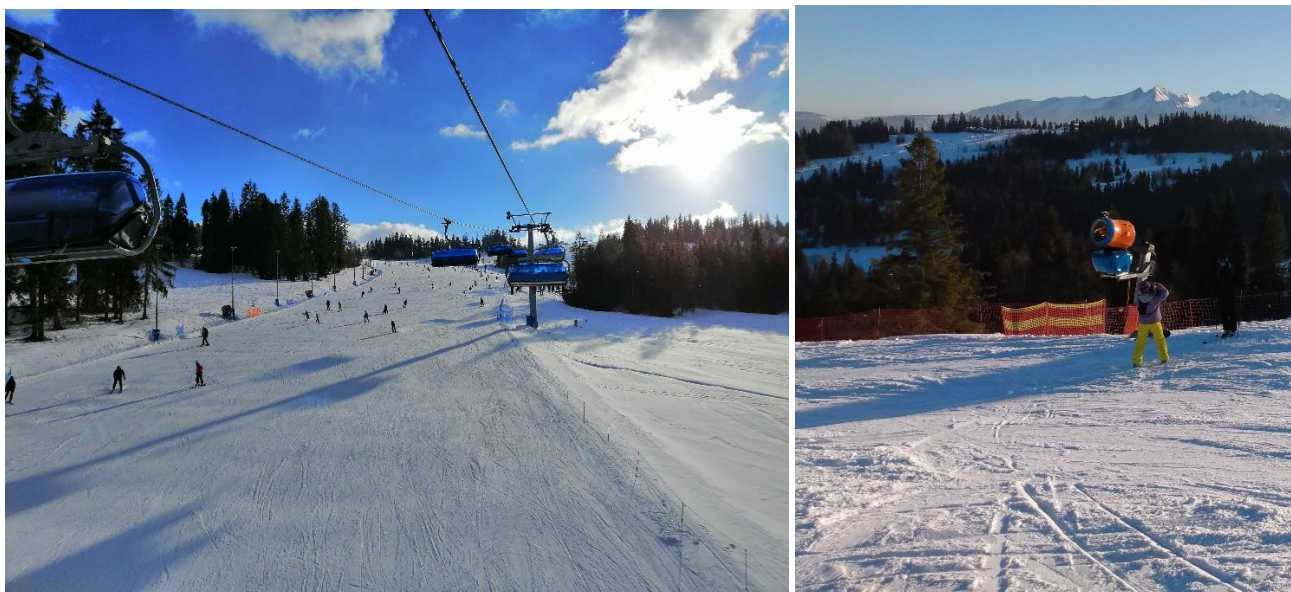

Ryc. 23. Białka Tatrzańska.
Źródło: zbiory własne (fot. K. Krzesiwo).

Ośrodek Narciarski Kotelnica Białczańska jest także liderem konsorcjum marketingowego kilkunastu ośrodków z polskiego i słowackiego Podtatrza oferujących wspólne karnety w ramach marki Tatrzy Ski. Sukces ośrodka narciarskiego zmienił także rolę turystyki w miejscowości. Z roku na rok otwierane są nowe, większe i bardziej luksusowe hotele, prawie wszystkie należące do okolicznych mieszkańców. Ważnym elementem rozwoju oferty turystycznej miejscowości są lokalne tradycje kulturowe. Zainteresowanie turystów sprawiło, że lokalna gwara, muzyka, tradycje gastronomiczne, architektura nabrały także większego znaczenia dla mieszkańców. Widać to w sposobie budowy i urządzania przede wszystkim nowych obiektów gastronomicznych. Karczmy regionalne serwujące lokalne potrawy, zbudowane w tradycyjnym stylu i obsługiwane przez pracowników w strojach ludowych stanowią najpopularniejsze obiekty nie tylko w samej miejscowości, ale także przy stokach narciarskich.

Powstanie i rozwój ośrodków narciarskich diametralnie zmieniło w ciągu dwudziestu lat oblicze miejscowości i życie jej mieszkańców. Obecnie Białka Tatrzańska jest jednym z najmodniejszych i najdroższych kurortów na Podhalu, a jej mieszkańcy to najczęściej już nie ubodzy rolnicy, ale zamożni przedsiębiorcy turystyczni. Duży sukces takiej transformacji możliwy był dzięki wielu elementom, z których większość wiąże się z faktem, że rozwój ośrodka wpisuje się bardzo dobrze w popularny w literaturze model katalityczny

ośrodka narciarskiego (Pearce, 1989; Pearce, 1978; Żemła, Szromek, 2018). W modelu tym inwestycje dokonywane są przede wszystkim przez lokalną społeczność z wykorzystaniem głównie lokalnego kapitału. Z reguły jest on niewystarczający do przeprowadzenia jednorazowej ogromnej inwestycji, dlatego ośrodki katalityczne powstają najczęściej etapami, poprzez przeznaczanie już zarobionych środków na kolejne inwestycje. Charakterystyczne jest także częste powiązanie przestrzenne ośrodków katalitycznych z tkanką osadniczą miejscowości, co sprawia, że obsługa gości ośrodka narciarskiego przez lokalną społeczność jest ułatwiona.

Ryc. 24. Trasy narciarskie Kotelnicy Białczańskiej.
Źródło: zbiory własne (fot. K. Krzesiwo).

Ryc. 25. Ośrodek Kotelnica Białczańska.
Źródło: zbiory własne (fot. K. Krzesiwo).

W zasadzie można zauważyć, że wszystkie te cechy zostały spełnione w Białce Tatrzańskiej. Rozwój katalityczny związany jest także z określonymi problemami. Należy do nich problem z lokalną komunikacją, gdyż najczęściej rozwój infrastruktury drogowej miejscowości nie nadąża za komercyjnymi inwestycjami

turystycznymi i także ten problem można łatwo zaobserwować we współczesnej Białce Tatrzańskiej. Ponadto najważniejszym wyzwaniem związanym z katalitycznym rozwojem ośrodków narciarskich jest konieczność zgodnej współpracy wielu lokalnych interesariuszy. Jest to wyzwanie, które było trudne w realizacji w przypadku wielu ośrodków w krajach alpejskich, tym bardziej postrzegane było jako niemal niemożliwe do spełnienia w warunkach polskich, zwłaszcza w przypadku Górali Tatrzańskich znanych z niezależności i nieustępliwości. Dlatego sukces inicjatywy utworzenia i rozwoju ON Kotelnica Białczańska ma kluczowe znaczenie nie tylko dla samej miejscowości, ale także dla turystyki w całym kraju, jako bardzo często wskazywany przykład, którego śladami poszli przedsiębiorcy w innych miejscowościach, w tym w sąsiedniej Bukowinie Tatrzańskiej przy tworzeniu tamtejszej Termy Bukovina.

3.9. Polskie Stowarzyszenie Flisaków Pienińskich na rzece Dunajec jako przykład instytucji otoczenia biznesu na rzecz wsparcia indywidualnych działalności gospodarczych prowadzonych przez flisaków

Podmiot: Polskie Stowarzyszenie Flisaków Pienińskich na rzece Dunajec.

Lokalizacja: Sromowce Wyżne, gmina Czorsztyn, powiat nowotarski, województwo małopolskie.

Wykorzystany potencjał przyrodniczy i/lub kulturowy: rzeka Dunajec i walory przyrodnicze Pienin; tradycyjne, przekazywane z pokolenia na pokolenie umiejętności związane z flisem.

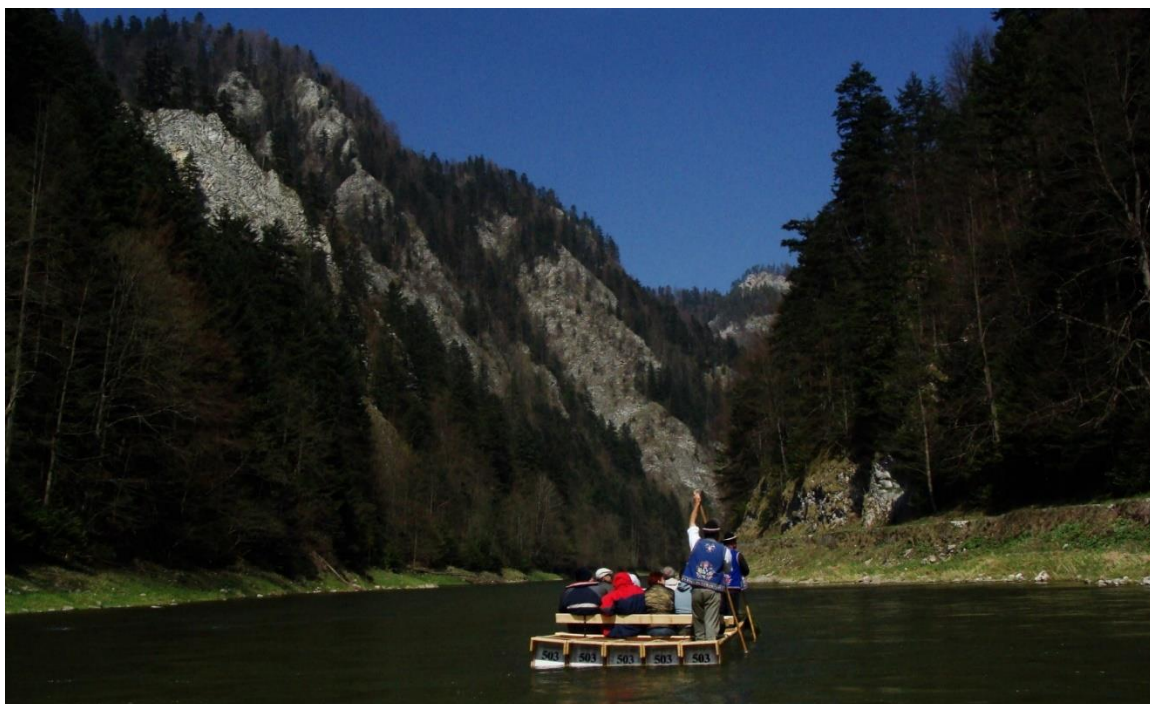
Zbieżność z priorytetami PROW: 1. Ułatwianie transferu wiedzy i innowacji w rolnictwie, leśnictwie i na obszarach wiejskich. 5. Wspieranie efektywnego gospodarowania zasobami i przechodzenia na gospodarkę niskoemisyjną i odporną na zmianę klimatu w sektorach: rolnym, spożywczym i leśnym. 6. Zwiększanie włączenia społecznego, ograniczanie ubóstwa i promowanie rozwoju gospodarczego na obszarach wiejskich.

Instytucje otoczenia biznesu nazywane także instytucjami wspierającymi przedsiębiorców, instytucjami zaplecza biznesowego czy instytucjami wspomagającymi biznes, są to podmioty, które oferują przedsiębiorcom różnego rodzaju usługi wspierające prowadzenie działalności gospodarczej (Dorożyński, Urbaniak, 2012). Zatem głównym zadaniem instytucji otoczenia biznesu jest pomoc przedsiębiorcom.

Wśród wielu form organizacyjno-prawnych w jakich owe instytucje mogą funkcjonować wymienia się m.in. stowarzyszenia gospodarcze, które tworzone są często z inicjatywy przedsiębiorstw w celu reprezentowania własnych interesów na zewnątrz (Cebulak, 2009).

Stowarzyszenie jest organizacją o charakterze nieochodowym, powołaną do istnienia przez grupę osób mających wspólne zainteresowania lub cel, którym często jest ochrona i wsparcie własnych interesów i działalności. Tego typu rolę odgrywa, funkcjonujące od 1934 roku, Polskie Stowarzyszenie Flisaków Pienińskich na rzece Dunajec (PSFP), założone z inicjatywy samych flisaków przy współpracy z Pienińskim Parkiem Narodowym. W pierwszych latach swojego istnienia Stowarzyszenie podjęło się regulacji flisackiej działalności. W tym celu opracowano pierwszy regulamin, wprowadzając m.in. tytuł mistrza dla flisaków pływających nie mniej niż 6 lat oraz, dla pozostałych flisaków, trzyletnie szkolenie zakończone egzaminem.

W skład Stowarzyszenia weszli flisacy z Krościenka, Szczawnicy, Sromowców Wyżnych, Sromowców Niżnych oraz Czorsztyna.

Ryc. 26. Spływ tratwami Przełomem Dunajca.
Źródło: zbiory własne (fot. A. Korzeniowski).

Spływy Przełomem Dunajca sięgają początków XIX wieku. Zamysł wykorzystania łodzi do zwiedzania Przełomu Pienin i przeżycia niezapomnianej przygody wyszedł od węgierskich właścicieli zamku Dunajec w Niedzicy (Kołodziejki, 2014). Upowszechnienie jednak wodnych wycieczek pieńskim Przełomem należy wiązać z rozwojem uzdrowiska w Szczawnicy, kiedy to właścicielem kurortu został Józef Szalay. Pierwszymi klientami flisackich usług turystycznych byli właśnie szczawniczcy kuracjusze. Niemniej jednak do rozwoju tego typu oferty turystycznej przyczyniły się również bez wątpienia umiejętności miejscowych górali i ich zdolność do przekwalifikowania się z rybołówstwa i spławiania drewna, na spływy z ludźmi, do których używano takich samych tratw jak do połówów czy flisu. Współcześnie ruch turystyczny na trasie spływu Dunajcem wynosi znacznie ponad 250 tysięcy osób rocznie, a tylko w samym sezonie wakacyjnym 2021 roku osiągnął rekordową wielkość blisko 265 tysięcy turystów.

Bez wątpienia spływ Przełomem Dunajca jest jedną z największych atrakcji Małopolski. A ze względu na swoje unikatowe walory i piękno możemy uznać go za atrakcję turystyczną na skalę europejską, a nawet światową. Trasa spływu rozpoczyna się na przystani flisackiej w Sromowcach Wyżnych Kątach lub na przystani w Sromowcach Niżnych. Istnieją dwie przystanie docelowe. Jedna w Szczawnicy, gdzie długość trasy wynosi 18 km, a czas spływu 2 godziny 15 minut oraz w Krościenku z długością trasy 23 km i czasem spływu 2 godziny 45 minut. Sezon flisacki trwa od 1 kwietnia do 31 października.

Ryc. 27. Logo Polskiego Stowarzyszenia Flisaków Pienińskich na rzece Dunajec.
Źródło: www.flisacy.pl.

Obsługa ruchu turystycznego w zakresie spływu Przełomem Dunajca jest znacznym wyzwaniem organizacyjnym, wymaga też zapewnienia odpowiednich warunków związanych z bezpieczeństwem oraz zapewnienia odpowiedniej jakości świadczonych usług. Skala przedsięwzięcia powoduje, że jest ono trudne do wykonania przez indywidualnych flisaków. Dlatego też, powołanie i Polskiego Stowarzyszenia Flisaków Pieniński na rzece Dunajec, stanowi element wspierający prowadzoną przez nich działalność gospodarczą w zakresie organizacyjnym, prawnym i marketingowym.

3.10. Śliwowica łącka jako markowy lokalny produkt tradycyjny budujący markę regionu

Podmiot: Lokalni sadownicy i producenci, gmina Łącko, Stowarzyszenie Łącka Droga Owocowa.

Lokalizacja: gmina Łącko, powiat nowosądecki, województwo małopolskie.

Wykorzystany potencjał przyrodniczy i/lub kulturowy: tradycje gorzelnicze oraz uprawy i przetwórstwa śliwek.

Zbieżność z priorytetami PROW: 2. Poprawa konkurencyjności wszystkich rodzajów gospodarki rolnej i zwiększenie rentowności gospodarstw rolnych. 3. Poprawa organizacji łańcucha żywnościowego i promowanie zarządzania ryzykiem w rolnictwie 6. Zwiększanie włączenia społecznego, ograniczanie ubóstwa i promowanie rozwoju gospodarczego na obszarach wiejskich.

Polskie regiony coraz częściej dostrzegają korzyści płynące z bycia identyfikowalnym. Silna marka regionalna scala potencjał regionu i prezentuje go na rynku, wzbudzając zainteresowanie klientów (turystów, inwestorów, potencjalnych mieszkańców) (Zdon-Korzeniowska, 2012). Oznacza ona jednak korzyści nie tylko dla regionu jako całości, ale również dla wielu grup interesariuszy. Jak wskazuje Zdon-Korzeniowska (2012, 132–133), „korzystają z niej:

- mieszkańcy – marka regionalna wzmacnia ich dumę, poczucie przynależności i identyfikację z regionem;
- podmioty biznesu – silna marka regionu wzmacnia pozycję rynkową podmiotów biznesowych funkcjonujących w danym regionie (szczególnie jest to ważne dla branży turystycznej – wyrazista marka regionalna przyciąga uwagę i zachęca turystów do przyjazdu w dane miejsce);
- lokalni wytwórcy – marka regionu daje możliwość wzmocnienia efektów działań promocyjnych wytwarzanych przez nich produktów regionalnych poprzez podkreślenie miejsca pochodzenia tychże produktów”.

Ryc. 28. Tablica informacyjna przy wjeździe na obszar gminy Łącko.
Źródło: archiwum własne (fot. M. Zdon-Korzeniowska).

Jednym z narzędzi pozwalających na kreowanie i wzmacnianie marki danego regionu mogą być regionalne produkty, a więc produkty tradycyjnie wytwarzane w danym regionie w oparciu o zasoby i dziedzictwo danego regionu i będące w ścisłym związku z jego tożsamością (Zdon-Korzeniowska, 2009). Produkty te promują bowiem dany region i współtworzą jego ofertę. Znane na rynku krajowym czy zagranicznym wyroby regionalne, wyeksponowane za pomocą silnego symbolu, identyfikowalne i utożsamiane z danym regionem doskonale promują dany obszar wśród potencjalnych klientów. I odwrotnie, silna marka regionu wspiera promocję produktów pochodzących z tego regionu.

Wyroblem regionalnym, charakterystycznym dla regionu i wytwarzanym w oparciu o jego zasoby i dziedzictwo jest bez wątpienia Śliwowica Łącka. Jest to trunek o charakterystycznym, wyraźnie śliwkowym

aromacie i niepowtarzalnym, dość łagodnym smaku (choć zawartość alkoholu sięga powyżej 70%), produkowany na obszarze gminy Łącko.

Gminę Łącko, ze względu na uwarunkowania geograficzne, charakteryzuje łagodny klimat, co sprzyja uprawie drzew owocowych. Jest ona zlokalizowana na pograniczu Beskidu Wyspowego, Beskidu Sądeckiego i Gorców. Sama nazwa pochodzi od dużej ilości łąk zlokalizowanych na tym terenie. Niemniej jednak region ten słynie przede wszystkim z sadownictwa. Szczególnie rozwinęła się tu uprawa jabłoni, śliw, wiśni, jak również czarnych porzeczek. Współcześnie sady są charakterystycznym elementem gminnego krajobrazu, a gmina Łącko uważana jest za kolebkę małopolskiego sadownictwa i określana jest mianem stolicy małopolskich sadów (Ryc. 28) lub też stolicą kwitnących sadów, co związane jest urzekający pięknem kwitnących tu wiosną drzew owocowych (www.owoclacki.pl, odczyt z dnia 21.10.2021 r.).

Ryc. 29. Przykłady dawnych (A) i współcześnie stosowanych (B) etykiet dla Śliwowicy łąckiej.
Źródło: www.śliwownica.net.

Jak wynika z przekazów historycznych uprawa śliwek w rejonie łąckim znana była już w XII wieku (www.lacko.pl, odczyt z dnia 17.10.2021 r.). Początkowo przetwórstwo związane było z suszeniem tych owoców, które następnie przesyłano drogą wodną (Dunajcem do Wisły, a następnie do Gdańska) do innych krajów Europy. Popularne było również wytwarzanie powideł. Z przekazów rodzinnych mieszkańców łącka wynika, że możemy datować powstanie przetwórstwa śliwek na napój alkoholowy, na skalę przemysłową, na przełom XIX i XX wieku. W latach 1882–1913 na terenie gminy istniała pierwsza wytwórnia śliwowicy, będąca własnością

Samuela Grossbarda (www.sliowica.net). W 1913 roku gorzelnia wyprodukowała rekordową ilość śliwownicy (15 tys. litrów), a sama technika pędzenia stosowana przez Grossbardów przetrwała wśród mieszkańców gminy Łącko do dziś.

Tajemnica tego napoju tkwi w doborze odpowiedniego gatunku śliwek, a receptura i sztuka produkcji przekazywane są w regionie łąckim z pokolenia na pokolenie. W 1989 roku Śliwowica łącka uznana została przez wojewódzkiego konserwatora zabytków w Nowym Sączu za niematerialne dobro kultury narodowej. Natomiast w dniu 10.10.2005 roku została wpisana na Listę Produktów Tradycyjnych w kategorii Napoje (alkoholowe i bezalkoholowe): "Śliwowica łącka" (woj. małopolskie) (www.lacko.pl). W 2011 roku, dzięki wspólnym staraniom Gminy Łącko i Stowarzyszenia Łącka Droga Owocowa, w Urzędzie Patentowym RP został zastrzeżony wspólny znak towarowy Łącka Śliwowica. Mogą go używać rolnicy i przedsiębiorcy produkujący i rozlewający śliwownicę na terenie gminy Łącko za zgodą specjalnie powołanej Kapituły Znak (www.lacko.pl). Tradycyjnie, również butelki, do których rozlewana jest śliwowica, są etykietowane. Pierwsze etykiety były malowane własnoręcznie, co gwarantowało niepowtarzalność, lub były wytwarzane za pomocą zaprojektowanych wcześniej pieczętek, które były odciskane na papierze. Własna etykieta była symbolem wysokiej jakości oraz dowodem na to, że producent ma wysokie kwalifikacje. Obecnie śliwowica posiada różnorodne etykiety – tradycyjne lub też drukowane nowoczesnymi technikami. Na rycinie 29 zaprezentowano przykłady dawnych i współcześnie stosowanych etykiet.

Śliwowica łącka nazywana jest też krasilicą. Nazwa ta pochodzi od słynnego powiedzenia: „Daje krzepę, krasi lica nasza Łącka Śliwowica”, które stanowi swego rodzaju hasło promocyjne często umieszczane właśnie na etykietach. Bez wątplenia Śliwowica łącka stanowi produkt unikatowy, charakterystyczny dla regionu. Posiada też już swoją markę promującą sam region łącka, jak również Małopolski w kraju i za granicą.

3.11. Kamianna – polskie centrum pszczelarstwa i apiterapii

Podmiot: Pasiaka „Barć” im. ks. dra Henryka Ostacha, Emilia i Jacek Nowak.

Lokalizacja: Kamianna, gmina Łabowa, powiat nowosądecki, województwo małopolskie.

Wykorzystany potencjał przyrodniczy i/lub kulturowy: środowisko przyrodnicze sprzyjające hodowli pszczół; tradycje pszczelarstwa i apiterapii związane z działalnością księdza Henryka Antoniego Ostacha.

Zbieżność z priorytetami PROW: 1. Ułatwienie transferu wiedzy i innowacji w rolnictwie, leśnictwie i na obszarach wiejskich; 5. Wspieranie efektywnego gospodarowania zasobami i przechodzenia na gospodarkę niskoemisyjną i odporną na zmiany klimatu w sektorach: rolnym, spożywczym i leśnym; 6. Zwiększanie włączenia społecznego, ograniczanie ubóstwa i promowanie rozwoju gospodarczego na obszarach wiejskich.

Kamianna to niewielka wieś w Beskidzie Sądeckim, oddalona od Nowego Sącza o około 20 km. Jej powojenna historia wiąże się w dużej mierze z osobą księdza Henryka Antoniego Ostacha (1924–2011), który przybył tutaj w 1960 r. Wyludniona w wyniku akcji „Wisła” połemkowska wieś liczyła wówczas kilkudziesięciu

mieszkańców i w zasadzie pozbawiona była jakiegokolwiek infrastruktury. Dzięki ogromnemu zaangażowaniu nowego duszpasterza Kamianna stopniowo zaczęła zyskiwać nowe oblicze. Powstała wówczas m.in. bita droga łącząca wieś z regionem, zorganizowano ochotniczą straż pożarną i wybudowano dom strażaka, powstały wodociągi oraz zamontowano pierwszy agregat prądotwórczy. Zaadaptowano także dawną, niszczącą łemkowską cerkiew na świątynię rzymskokatolicką.

Ryc. 30. Kamianna (gmina Łabowa) – Dom Pszczelarza.
Źródło: zbiory własne (fot. R. Faracik).

Oprócz pracy duszpasterskiej i zaangażowania społecznikowskiego, ks. Ostach wykazywał także zainteresowanie pszczelarstwem. W 1958 r. wydzierżawił od spółdzielni produkcyjnej „Las” w Bereście pasiekę ze 100 pniami, którą następnie przeniósł do Kamiannej. W tym czasie uzyskał także tytuł mistrza pszczelarskiego u wybitnego znawcy tematu dra Antoniego Chwałkowskiego z Bochni. W wyniku swojej intensywnej pracy sam stał się ekspertem i nauczycielem dla wielu zainteresowanych pszczelarstwem osób z regionu. Z jego inicjatywy w 1972 r. w Kamiannej zorganizowano pierwszy Sądecki Dzień Pszczelarza, podczas którego zainicjowano budowę Domu Pszczelarza. W realizację tego pomysłu zaangażowali się pszczelarze z całej Polski. Budowa rozpoczęła się w 1978 r., a uroczyste otwarcie obiektu miało miejsce 2 X 1983 r. W międzyczasie, w 1981 r., ks. H. Ostach został powołany na prezesa Polskiego Związku Pszczelarskiego (PZP), pełniąc tę funkcję przez trzy kolejne kadencje. Jego zainteresowania z zakresu pszczelarstwa dotyczyły także

apiterapii, czyli leczniczego zastosowania miodu i innych pożytków pszczelich. Jako prezes PZP zaangażowany był m.in. w organizację Międzynarodowego Sympozjum Apiterapii, który odbył się w Krakowie w 1985 r. oraz XXXI Światowego Kongresu Apimondia zorganizowanego w Warszawie w 1987 r. Był także inicjatorem corocznych Ogólnopolskich Dni Pszczelarza oraz pielgrzymek pszczelarzy na Jasną Górę z okazji święta patrona pszczelarzy – św. Ambrożego. W tym czasie Kamianna stała się centrum polskiego pszczelarstwa i apiterapii. Wzrastająca stale liczba odwiedzających Kamianną gości wymogła organizację i budowę kolejnych obiektów służących ich przyjmowaniu. Obok Domu Pszczelarza z zapleczem hotelowo-gastronomicznym, z inicjatywy księdza powstały także Dom św. Filipa oraz Dom bł. Honorata.

Ryc. 31. Kamianna (gmina Łabowa) – skansen pszczelarski przy Pasiece „Barć”.
Źródło: zbiory własne (fot. R. Faracik).

Prowadzona przez Ks. Ostacha pasieka „Barć” stała się miejscem praktyk oraz badań wielu pokoleń specjalistów. Służyła ona jako baza dydaktyczna dla uczniów szkół rolniczych, studentów oraz uczestników kursów pszczelarskich. W 1986 r. do pracy w pasiece zostali przyjęci Emilia i Jacek Nowakowie, którzy stali się kontynuatorami działalności ks. Ostacha na niwie pszczelarstwa i apiterapii. Współcześnie w pasiece „Barć” w Kamiannej oprócz typowej działalności pasiecznej (m.in. hodowla matek pszczelich) prowadzona jest edukacja (szkolenie praktyczne pszczelarzy, uczniów szkół średnich oraz studentów) i opracowywane są produkty pszczele wykorzystywane w apiterapii, sprzedawane m.in. w miejscowym sklepie. Integralną część stanowi Muzeum Pszczelarstwa, na które składa się z ekspozycji biograficznej, poświęconej sobie ks. H. Ostacha oraz pasieki muzealnej (Zagroda Bartnika) mającej formę skansenu pszczelarskiego. Powstał także pawilon pszczelarski wraz z zapleczem gastronomicznym i noclegowym. Ważnym elementem działalności pasieki jest także obsługa turystów, przybywających do Kamiannej zarówno w celu odwiedzin

centrum pszczelarskiego, jak i tych poszukujących innych atrakcji turystycznych (funkcjonuje tu m.in. niewielki stok narciarski). Muzeum odwiedza rocznie około 70 tys. osób.

Znajdujący się w centrum wsi Dom Pszczelarza należy do Polskiego Związku Pszczelarskiego. Dysponuje około 60 miejscami noclegowymi, zapleczem gastronomicznym, salą konferencyjną, sklepem z miodami i wyrobami pszczelimi oraz tradycyjną karczmą.

3.12. Stadnina Koni Huculskich „Gładyszów” – jako przykład połączenia hodowli z ofertą usług turystyki konnej w Beskidzie Niskim

Podmiot: Kombinat Rolny Kietrz sp. z o.o.

Lokalizacja: Regietów, gmina Uście Gorlickie, powiat gorlicki, Beskid Niski.

Wykorzystany potencjał przyrodniczy i/lub kulturowy: hodowla huculskich koni, kultura łemkowska, atrakcje turystyczne Beskidu Niskiego.

Zbieżność z priorytetami PROW: 1. Ułatwianie transferu wiedzy i innowacji w rolnictwie, leśnictwie i na obszarach wiejskich. 2. Poprawa konkurencyjności wszystkich rodzajów gospodarki rolnej i zwiększenie rentowności gospodarstw rolnych. 4. Odtwarzanie, chronienie i wzmacnianie ekosystemów zależnych od rolnictwa i leśnictwa. 6. Zwiększanie włączenia społecznego, ograniczanie ubóstwa i promowanie rozwoju gospodarczego na obszarach wiejskich.

Kolebką turystyki jeździeckiej w Polsce jest region południowy, w tym głównie Karpaty, gdzie turystykę tę zapoczątkowano już w drugiej połowie XIX wieku (Jankowski, 2006). Wtedy to turyści zaczęli podróżować po dzikich partiach gór, korzystać z pomocy miejscowych górali jako przewodników oraz wykorzystywać ich konie (Jalinik, 2011). Były to zwierzęta dostosowane do warunków panujących w górach, rasa ta zwana jest obecnie hucułami. Współcześnie uprawianie turystyki konnej wymaga, poza posiadaniem określonej powierzchni użytków rolnych w celach hodowlanych (m.in. pastwiska, wybieg dla zwierząt itp.), także dostępność do atrakcyjnych turystycznie szlaków konnych. Rozwija się ona zatem głównie na obszarach o dużym potencjale walorów naturalnych. Turystyka konna jako specyficzna forma turystyki zazwyczaj omija metropolie i jest popularna głównie na terenach wiejskich.

Turystyka konna ma powiązania nie tylko z turystyką kwalifikowaną, ale również sportową, krajoznawczą, biznesową, wiejską, leczniczą czy edukacyjną. Organizacja którejkolwiek z wymienionych form turystyki konnej wymaga odpowiedniej infrastruktury, ale także wiedzy i umiejętności instruktorów oraz odpowiednio wyszkolonych koni. Szczególnie ważny jest dobór odpowiednich zwierząt pod względem rodzaju uprawianej turystyki i rekreacji konnej (Wiśniewska, 2017).

Poza turystyką konną popularne jest także w Polsce jeździectwo rekreacyjne. Jest to najprostsza forma użytkowania wierzchowego koni oraz metoda czynnego wypoczynku możliwa do uprawiania przez ludzi w różnych kategoriach wiekowych (Iliev, 2014). W ostatnich latach nastąpił wzrost zainteresowania turystyką i rekreacją konną na obszarach wiejskich, która obejmuje różnorodne rodzaje aktywnego wypoczynku

powiązane z przyrodą, wędrówkami, turystyką zdrowotną, krajoznawczą, kulturową i etniczną, wykorzystujące jednocześnie lokalne zasoby i walory terenów rolniczych.

Turystyka konna może być elementem istniejącej działalności rolniczej. Przyczynia się ona do lepszego wykorzystania ziem uprawnych i trwałych użytków zielonych oraz infrastruktury gospodarstw rolnych. Może tworzyć sieć powiązań między gospodarstwami i innymi podmiotami gospodarczymi. Należy podkreślić, iż turystyka konna realizowana jest w całości z wykorzystaniem rolniczego środowiska wiejskiego (Cichowska, 2012). W tym przypadku jako atut można wskazać istniejące zaplecze w postaci małych i średnich gospodarstw posiadających odpowiednią infrastrukturę oraz zasoby ludzkie (Łojek i in., 2014).

Jednym z przykładów prężnie rozwijającego się gospodarstwa działającego w oparciu o hodowlę koni oraz usług związanych z turystyką i rekreacją konną jest Stadnina Koni Huculskich „Gładyszów” w Regietowie w Beskidzie Niskim. Stadnina posiada obecnie największe w Polsce, i w Europie, stado hodowlane koni rasy huculskiej. Historia tej stadniny związana jest z Stadniną Koni w Siarach koło Gorlic. To tam w 1958 r. przeniesiono hodowlę koni huculskich z Tylicza koło Krynicy. Dzięki staraniom ówczesnego dyrektora, przybyłego z częścią koni ze stadniny w Racocie, Czesława Jennera stadnina uznana została jako Państwowy Ośrodek Hodowli Zarodowej, i od 1960 r. funkcjonowała formalnie pod nazwą Państwowa Stadnina Koni Siary (SK Siary). Pozwoliło to na zatrudnienie odpowiedniej kadry zootechników oraz rozwój stadniny. Stadnina posiadała swoje gospodarstwa na terenach gmin: Bobowa (Zakład Siedliska), Sękowa (Zakład Sękowa) i najbardziej wysunięte na południe Uście Gorlickie (Zakład Gładyszów), gdzie prowadzono głównie wypas zwierząt.

Stadnina była przedsiębiorstwem wielozakładowym, w skład którego wchodziły jednostki produkcyjne i ośrodek szkoleniowo-socjalny. W 1979 r. Ministerstwo Rolnictwa podjęło decyzję o utworzeniu hodowli polskiego konia huculskiego, i w 1984 roku rozpoczęto budowę stadniny koni w Gładyszowie. Gospodarstwo w Siarach zatrudniało około 200 pracowników, a w okresie letnim liczba ta zwiększała się nawet do 260 osób. Stadnina Koni Siary, podobnie jak większość podobnych przedsiębiorstw państwowych na przełomie lat 90. XX wieku, przechodziła poważny kryzys spowodowany drastycznym spadkiem dochodów z produkcji rolnej, co doprowadziło do rozpoczęcia procesu likwidacji.

Po przejęciu przedsiębiorstwa przez Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa przystąpiono do prac związanych z restrukturyzacją SK Siary. W wyniku restrukturyzacji w 1993 r., stadnina w Gładyszowie podjęła działalność jako samodzielna spółka z ograniczoną odpowiedzialnością, ze 100% udziałem Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa, pod nazwą „Stadnina Koni Huculskich Sp. z o.o. w Gładyszowie” (SKH Gładyszów). Pierwszym prezesem SKH Gładyszów został Włodzimierz Kario. W 2001 r. hodowla koni została przeniesiona do Regietowa do byłych obiektów po Spółdzielni Rolniczej, gdzie powstały dwie stajnie hodowlane, stodoła, kryta ujeżdżalnia oraz karczma, a w roku 2005 do użytku został oddany budynek hotelowy "Gościniec Jaśmin". W 2013 rok Stadnina Koni Huculskich została włączona w struktury Kombinatu Rolnego Kietrz będącego

największym producentem buraków cukrowych w Unii Europejskiej. Pozwoliło to na przeprowadzenie inwestycji i remontów o wartości ponad 5 mln zł.

Ryc. 32. Stadnina koni w Regietowie.
Źródło: <http://www.huculy.com.pl>.

Współcześnie w stadninie znajduje się około 300 koni, ale prowadzi ona zróżnicowaną działalność handlową i usługową. Podstawę funkcjonowania stadniny stanowi niezbędna infrastruktura. Na powierzchni około 6 hektarów znajdują się dwie wolnostojące stajnie z wybiegami, a obok nich usytuowane są dwie ujeżdżalnie – kryta (16,5 m x 53 m) i otwarta (30 m x 70 m), oraz karuzela dla 8 koni. Na zabudowę stadniny składa się także stodoła, z przylegającym do niej wybiegiem, powozownia, regionalna karczma oraz hotel dla gości. Na terenie stadniny znajduje się także budynek administracyjno-biurowy z pomieszczeniami mieszkalnymi, a także niewielka, otwarta scena przeznaczona na różnego rodzaju imprezy plenerowe, ze znajdującą się na jej tyłach „izbą pamięci stadniny” (Luszczynski i in., 2017) (Ryc. 32).

Stadnina oprócz hodowli koni prowadzi turystyczne usługi komercyjne. Jedną z nich są dwu lub trzydniowe rajdy konne po terenie Beskidu Niskiego. W ich trakcie turyści nie tylko czerpią przyjemność z jazdy konnej, ale także poznają historię i kulturę tego regionu oraz obcują z przyrodą beskidzką. Dla szkół i grup zorganizowanych możliwe są wycieczki bryczką w lecie lub kuligi w zimie.

Przy Stadninie działa od 2008 roku Jeździecki Klub Sportowy „Jaśmin”, który wykorzystuje konie i infrastrukturę stadniny, działając na rzecz dzieci i młodzieży okolicznych miejscowości (Ryc. 33).

Zaplecze noclegowe dla turystów stanowi hotel „Jaśmin”, który oferuje 60 miejsc noclegowych. Dla hotelowych gości w ofercie znajduje się grota solna, jacuzzi, sauny i siłownia. Na zewnątrz hotelu znajduje się plac zabaw dla dzieci oraz siłownia. Do wynajęcia są także rowery górskie dla dorosłych.

Ryc. 33. Sporty jeździeckie i turystyka konna w SK w Regietowie.

Źródło: <http://www.huculy.com.pl>.

Zaplecze gastronomiczne stanowi Regionalna Karczma Huculanka. Obiekt o powierzchni 1200 m² mieści około 200 osób. Posiada on salę główną z kominkiem, dużą antresolę i salę konferencyjną na ok. 40 osób (Ryc. 34). W ofercie gastronomicznej posiada szeroki asortyment napojów oraz dań kuchni łemkowskiej, pogórzańskiej, staropolskiej oraz innych lokalnych potraw i wyrobów. Przykładowymi regionalnymi potrawami są: oscypek grillowany z żurawiną, zupa chrzanica, war ze zlepieńcami, kartacze oraz pierogi z baraniną i kaszą gryczaną.

Stadnina również buduje swój potencjał na tradycji regionu Beskidu Niskiego. W 2009 r. powstało przy stadninie Stowarzyszenie „Hucuł”. Stowarzyszenie skupia mieszkańców okolicznych miejscowości: Regietowa, Smerekowca, Gładyszowa, Uścia Gorlickiego, Gorlic, jak również odległych Brzeska i Sanoka. Jego głównym celem jest krzewienie i rozwój kultury łemkowsko-pogórzańskiej poprzez prezentację strojów regionalnych łemków i Pogórzan, udział w imprezach o charakterze regionalnym i folklorystycznym, organizację przeglądów regionalnych zespołów folklorystycznych. Celem Stowarzyszenia jest także krzewienie kultury łemkowsko-pogórzańskiej wśród dzieci i młodzieży, aktywizację społeczności lokalnej, popularyzacja języka łemkowskiego, zwyczajów i obyczajów, jak również pielęgnowanie i rozpowszechnianie kuchni łemkowsko-pogórzańskiej.

Ryc. 34. Hotel Jaśmin i karczma Huculanka.

Źródło: <http://www.huculy.com.pl>.

Stadnina organizuje liczne cykliczne imprezy, jak: Dni Huculskie, Dzień Koniarza, Mikołajkowe Halowe Zawody Jeździeckie, oraz redyk jesienny, kiedy to spędzane są na zimę konie wypasane na górskich pastwiskach. Ponadto organizowane są aukcje koni i ich pokazy. Na terenie Stadniny organizowane są także imprezy kulturalne, jak spektakle operowe i koncerty muzyczne oraz eventy dla podmiotów zewnętrznych (Ryc. 35).

Ryc. 35. Imprezy organizowane w stadninie koni w Regietowie.
Źródło: <http://www.huculy.com.pl>.

Podobnie jak w przypadku innych rodzajów hodowli na obszarach górskich, opłacalność produkcji rolniczej jest bardzo ryzykowana. Jednakże uzupełnienie oferty rolniczej o usługi turystyczne w oparciu o walory kulturowe i przyrodnicze daje szansę na sukces komercyjny. Wydaje się zatem, że stworzenie tak bogatej oferty wykraczającej poza usługi związane z hodowlą koni daje szansę na różnicowanie klientów oraz zapewnienie całorocznego popytu na świadczone usługi.

3.13. „Karpacka Troja” – przykład kreacji nowej atrakcji turystycznej

Podmiot: Skansen Archeologiczny „Karpacka Troja”, oddział Muzeum Podkarpackiego w Krośnie (jednostka samorządowa Województwa Podkarpackiego).

Lokalizacja: Trzcinica, gmina Jasło, powiat jasielski, województwo podkarpackie.

Wykorzystany potencjał przyrodniczy i/lub kulturowy: kreacja od podstaw atrakcji turystycznej i centrum edukacyjnego w oparciu o dziedzictwo kulturowe regionu (osadnictwo prahistoryczne i wczesnośredniowieczne).

Zbieżność z priorytetami PROW: 1. Ułatwienie transferu wiedzy i innowacji w rolnictwie, leśnictwie i na obszarach wiejskich; 6. Zwiększanie włączenia społecznego, ograniczanie ubóstwa i promowanie rozwoju gospodarczego na obszarach wiejskich.

Skansen Archeologiczny „Karpacka Troja” stanowi oddział Muzeum Podkarpackiego w Krośnie. Powstał w miejscu wykopalisk archeologicznych przeprowadzonych w latach 1991–1997, podczas których odkryto jedną z najstarszych i największych w Polsce osad obronnych z początków epoki brązu. Historia osady liczy ponad 4000 lat. Innym odkryciem było rozległe grodzisko wczesnośredniowieczne. Kolejne badania

wykopaliskowe miały miejsce w latach 2005–2009. Łącznie odkryto ponad 160 tys. artefaktów. Należy zaznaczyć, że samo grodzisko pod nazwą „Wały Królewskie” znane było miejscowej ludności od wieków, czemu sprzyjało m.in. jego usytuowanie bezpośrednio nad płaskim dnem doliny rzeki Ropy (Kruczek, 2013, Pawleta, 2018).

Ryc. 36. Karpacka Troja w Trzcinyca (gmina Jasło) – rekonstrukcja osady.
Źródło: <https://karpackatroja.pl>.

Pomysłodawcą powstania i głównym twórcą tego obiektu był dyrektor krośnieńskiego muzeum Jan Gancarski, który jako archeolog przeprowadzał w tym miejscu badania wykopaliskowe. Sam skansen powstał w latach 2007–2009 dzięki wsparciu Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego udzielonego w ramach projektu „Karpacka Troja w Trzcinyca – atrakcją turystyczną regionu”. Przyznane dofinansowanie w kwocie 1,7 mln euro stanowiło 85% całkowitych kosztów kwalifikowanych. Reszta środków pochodziła m.in. z Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podkarpackiego. Budowę wsparły finansowo także samorządy lokalne. Z powodu powodzi jaka nawiedziła region jasielski 4 czerwca 2010 r., w tym zniszczeń w obrębie skansenu, nie udało się otworzyć obiektu dla publiczności w planowanym wcześniej terminie (czerwiec 2010). Dzięki środkom Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji możliwa była odbudowa skansenu. Uroczyste otwarcie miało miejsce 24 czerwca 2011 r. Zaprezentowane zostało wówczas specjalne widowisko plenerowe pt. „Karpacka Troja – Dwa Oblicza”. Przy tej okazji odbył się także I Karpacki Festiwal Archeologiczny, który od tego czasu cyklicznie co roku odbywa się w tutejszym skansenie. Podczas tego wydarzenia odbywa się szereg przedsięwzięć z zakresu rekonstrukcji historycznej i archeologii doświadczalnej. Przyjeżdżają wówczas odtwórcy zarówno z Polski, jak i z zagranicy. Wśród wielu atrakcji tej imprezy szczególnie

wyróżnia się rekonstrukcja bitwy, której finałem jest inscenizacja pochówku całopalnego poległego wojownika wraz z tradycyjnymi obrzędami pogrzebowymi (www.karpackatroja.pl).

Ryc. 37. Karpacka Troja w Trzciny (gmina Jasło) – fragment wałów grodziska.
Źródło: <https://karpackatroja.pl>.

Dzięki temu od podstaw powstała nowoczesna placówka muzealna, na którą składa się teren grodziska i usytuowany u jego podnóża park archeologiczny. W obrębie grodziska zrekonstruowano ponad 150 m wałów obronnych, 2 bramy oraz 6 chat. Na terenie skansenu zrekonstruowano wioskę kultury Otomani-Füzesabony z początku epoki brązu oraz wczesnośredniowieczną osadę słowiańską. Kompleks uzupełnia pawilon wystawowy mieszczący salę ekspozycyjną, salę konferencyjną, salę edukacyjną dla dzieci oraz tzw. salę Małego Odkrywcy. Całość uzupełnia restauracja „U Schabińskiej” (Pawleta, 2018).

W 2014 r. na terenie grodziska wybudowano dodatkowo wieżę widokową o wysokości 44 m, z której można podziwiać zarówno teren całego skansenu, jak i panoramę okolicy. Jej budowa wiązała się z realizacją projektu „Dziedzictwo archeologiczne regionu szansą na rozwój turystyki” realizowanego w ramach programu Współpracy Transgranicznej Rzeczpospolita Polska Republika Słowacka realizowanego wspólnie z Muzeum Krajoznawczym w Hanuszowcach na Słowacji w latach 2013–2014. W 2015 r. projekt „Wspólna edukacja–wspólne dzieje–wspólna przyszłość” w tym samym programie przyniósł m.in. budowę wiaty edukacyjnej oraz organizację warsztatów i spotkań. Współczesny wygląd i wyposażenie skansenu było uzupełniane m.in. z kolejnych programów na działania edukacyjne pozyskiwane w ramach różnych środków zewnętrznych. Przykładowo w ramach programu Współpracy Transgranicznej Interreg V-A-Polska-Słowacja (projekt „Archeologia żywa jako unikatowy produkt turystyki kulturowej Karpat”) w latach 2014–2020 zrealizowano projekt Transkarpackiego Szlaku Archeologiczno-Kulturowego łączącego zabytki archeologiczne oraz inne miejsca historyczne na obszarze Polski i Słowacji. Powstała także w tym celu specjalna aplikacja mobilna (www.karpackatroja.pl).

3.14. Latoszyn Zdrój – reaktywacja uzdrowiska

Podmiot: Latoszyn Zdrój sp. z o.o. (jednostka w ramach Urzędu Gminy Dębica).

Lokalizacja: Latoszyn, gmina Dębica, powiat dębicki, województwo podkarpackie.

Wykorzystany potencjał przyrodniczy i/lub kulturowy: reaktywacja działalności uzdrowiskowej w oparciu o wcześniejsze tradycje oraz zasoby wód mineralnych.

Zbieżność z priorytetami PROW: 1. Ułatwienie transferu wiedzy i innowacji w rolnictwie, leśnictwie i na obszarach wiejskich; 6. Zwiększanie włączenia społecznego, ograniczanie ubóstwa i promowanie rozwoju gospodarczego na obszarach wiejskich.

Lecznicze właściwości wód siarczkowych w Latoszynie znane były miejscowej ludności od pokoleń. Lokalizacja tych źródeł u podnóża Palanej Gery, która według tradycji była pradawnym ośrodkiem kultu pogańskiego, jeszcze bardziej wzmocniła te przekazy. Medyczne wykorzystanie tych zasobów sięga pierwszej połowy XIX w., kiedy to funkcjonował tutaj Zakład Zdrojowo-Kąpielowy będący własnością hrabiego Morskiego – tzw. „Latoszyńskie Łazienki”. Po śmierci właściciela rozwijający się kurort przejęła jego siostra – Bobrownicka, żona właściciela z Dobkowa. Początkowo z kuracji korzystali przede wszystkim zamożni mieszkańcy okolicznych miejscowości. Stopniowo miejsce to zyskało zainteresowanie kuracjuszy z innych regionów. Kres

rozwojowi zakładu zdrojowego przyniósł na przełomie XIX i XX w. huragan i pożar, niszczący w zasadzie cały dotychczasowy zespół uzdrowiskowy (Bosak, 2012). Drugi etap rozwoju uzdrowiska rozpoczął się w 1932 r., kiedy to z inicjatywy P. Rosenberka i inż. Krawczyka (mieszkańców Dębicy) wybudowano nowoczesny obiekt kąpielowy zwany „Łazienkami”, z zapleczem gastronomicznym (restauracja) i noclegowym (dwa pensjonaty). Pod względem architektonicznym nawiązywały one do najmodniejszych wówczas rozwiązań modernistycznych. Uzdrowisko cieszyło się dużą popularnością zarówno wśród kuracjuszy krajowych, jak i coraz częściej pojawiających się cudzoziemców. Kąpielami siarczanymi oraz okładami z borowiny (pozyskiwanej w sąsiednim Przyborowie) leczono tu choroby reumatyczne. Rocznie udzielano do 3 tysięcy zabiegów. Z końcem II wojny światowej zakład przyrodoleczniczy został prawie całkowicie zniszczony, a ujęcia wód mineralnych zasypane (Bosak, 2012; Pasterski, 2016).

Po II wojnie światowej, mimo kilku prób reaktywacji działalności balneologicznej, nie udało się reaktywować uzdrowiska. Do lat 60. XX w. jedynym zachowanym obiektem był niewielki budynek dawnej łaźni, zaadaptowany na potrzeby leśniczówki. Badanie hydrogeologiczne przeprowadzone przez naukowców z AGH w 1968 r. potwierdziły występowanie wód mineralnych zarówno w Latoszynie, jak i sąsiednim Podgrodziu (Cwanek, 2020).

Ryc. 38. Latoszyn (gmina Dębica) – Zakład Przyrodo-leczniczy.
Źródło: <https://latoszynzdroj.com>.

W 1990 r. miejscowe wody uznano oficjalnie za lecznicze (woda mineralna 0,26% siarczanowo-wapniowa), co potwierdzają kolejne certyfikaty przyznawane przez stosowne instytucje badawcze. Od 1998 r. XX w. władze samorządowe gminy Dębica zaczęły czynić starania o reaktywację uzdrowiska i eksploatację wód mineralnych. Szczególna rola przypadła w tym względzie ówczesnemu wójtowi gminy Stanisławowi Rokoszowi, który stał się orędownikiem tej inicjatywy. W 2006 r. patronat nad tym przedsięwzięciem objął ówczesny minister zdrowia prof. Zbigniew Religa. W 2012 r. sołectwom Latoszyn i Podgrodzie nadano status obszaru ochrony uzdrowiskowej, co przybliżyło możliwość oficjalnego rozpoczęcia prac nad nowym uzdrowiskiem. W 2016 r. rozpoczęto budowę zakładu przyrodoleczniczego, co warto podkreślić, odbyło się bez wsparcia ze środków zewnętrznych. Budowę zakończono w 2018 r., a pierwszych kuracjuszy przyjęto 2 lipca 2018 r. We wrześniu 2019 r. do użytku oddano basen z wodą leczniczą (Cwanek, 2020). Tutejsze wody są wskazane w leczeniu schorzeń układu ruchowego (gośćcowe, reumatyczne, zwyrodnieniowe, pourazowe, pooperacyjne) oraz chorób: układu nerwowego (niedowłady, porażenia, nerwobóle), kobiecych, przemian materii, skóry oraz zawodowych (m.in. zatrucia związkami chemicznymi) (ugdebica.pl).

Ryc. 39. Latoszyn (gmina Dębica) – fragment parku zdrojowego z tężnią i pijalnią wód.
Źródło: <https://latoszynzdroj.com>.

Rozpoczęto także produkcję i sprzedaż kosmetyków na bazie miejscowej wody mineralnej. W Parku Zdrojowym powstała pijalnia wód, tężnia solankowa, amfiteatr, plac zabaw i siłownia na świeżym powietrzu. Trwają starania o nadanie statusu uzdrowiska. Prace te zostały jednak wstrzymane ze względu na istniejące na tym terenie obszary górnicze (przyznane koncesje na eksploatację gazu ziemnego), co powoduje konieczność zmian granic w obrębie stref uzdrowiskowych (Projekt rozporządzenia...).

Dzięki zaangażowaniu władz samorządowych Latoszyn stał się przykładem możliwości reaktywacji działalności uzdrowiskowej na podbudowie miejscowych tradycji i występujących w tym miejscu zasobów wód

lecniczych. Na uwagę zwraca fakt, że tutejsze uzdrowisko powstało po 80 latach od momentu całkowitego zniszczenia wcześniejszego zakładu leczniczego, a całość inwestycji musiała być realizowana w zasadzie od zera.

3.15. Agroturystyka jako przedsiębiorstwo rodzinne na przykładzie nieformalnej inicjatywy Bieszczadzka Sadyba

Podmiot: nieformalne porozumienie firmy rodzinnej.

Lokalizacja: Dołżyca, gmina Cisna, powiat leski, Bieszczady.

Wykorzystany potencjał przyrodniczy i/lub kulturowy: kultura i tradycje Bieszczadów, potencjał przyrodniczy i turystyczny regionu.

Zbieżność z priorytetami PROW: 2. Poprawa konkurencyjności wszystkich rodzajów gospodarki rolnej i zwiększenie rentowności gospodarstw rolnych. 4. Odtwarzanie, chronienie i wzmacnianie ekosystemów zależnych od rolnictwa i leśnictwa. 6. Zwiększanie włączenia społecznego, ograniczanie ubóstwa i promowanie rozwoju gospodarczego na obszarach wiejskich.

Turystyka na wsi nie jest zjawiskiem nowym. Gospodarstwa rolnicze w Polsce posiadają długoletnie doświadczenie w świadczeniu usług turystycznych w formie tzw. „letnisk” czy „wczasów pod gruszą” (Sroka, Wojewodzic, 2010). Rozwijała się ona głównie na obszarach atrakcyjnych turystycznie o dużym potencjale zasobów naturalnych. Były to w szczególności obszary górskie, nadmorskie, pojezierza czy tereny z dużymi kompleksami leśnymi.

Współcześnie szczególny przykład usług turystycznych na obszarach wiejskich, w oparciu o rodzinną przedsiębiorczość, stanowią gospodarstwa agroturystyczne. Działalność ta jest istotną gałęzią aktywności gospodarczej zarówno w skali lokalnej, jak i krajowej. Agroturystyka stanowi ważną formę dywersyfikacji działalności gospodarstw rolnych i odgrywa ona istotną rolę w aktywizacji gospodarczej obszarów wiejskich (Dorocki i in., 2012). Wraz z rozwojem agroturystyki kreowanych jest wiele innowacji społecznych, które mają charakter oddolny i nieformalny (Mirewska, 2017).

Agroturystykę utożsamia się turystyką wiejską lub turystyką na terenach wiejskich. Jednakże obecnie coraz częściej można spotkać ofertę gospodarstw agroturystycznych wykraczającą poza samą turystykę wiejską. Równocześnie na obszarach o niekorzystnych warunkach do prowadzenia działalności rolniczej agroturystyka może stanowić pomost do rozwoju działalności pozarolniczej, bazując na zasobach kulturowych i materialnych gospodarstw rolnych.

Przykładem przedsięwzięcia rodzinnego opartego o agroturystykę jest Bieszczadzka Sadyba. Jest to powstałe w 2015 roku nieformalne porozumienie czterech gospodarstw agroturystycznych prowadzonych przez członków jednej rodziny. Najstarszym obiektem jest gospodarstwo „Pod Łopiennikiem” prowadzone przez Jadwigę i Stanisława Wethaczów. Jest to certyfikowane ekologiczne gospodarstwo rolne, które zajmuje powierzchnię 10 hektarów. Działalnością agroturystyczną właściciele zajmują się od 1994 roku.

W gospodarstwie znajdują się krowy rasy simentalskiej, konie rasy huculskiej oraz małopolskiej, świnie, kury i króliki. Prowadzona jest także uprawa rolna na potrzeby zwierząt i turystów. Dzięki prowadzonej działalności rolniczej w gospodarstwie oferowana jest ekologiczna żywność. Właściciele korzystają z dopłat bezpośrednich oraz realizują program rolno-środowiskowy – gospodarstwo ekologiczne oraz pakiet ochrona siedlisk lęgowych ptaków na obszarach Natura 2000. Część gospodarstwa stanowi ostoję dla chronionych derkaczy. Gospodarstwo należy do Stowarzyszenia Galicyjskie Gospodarstwa Gościnne „Bieszczady”.

Ryc. 40. Bieszczadzka Sadyba.

Źródło: fot. udostępniona przez właścicieli obiektu.

Oprócz bazy noclegowej dla 20 osób gospodarstwo zapewnia całodzienne wyżywienie, w tym regionalne potrawy. Jest też możliwość zakupu w gospodarstwie nabiału i warzyw. W ofercie znajduje się ponadto jazda konna (w tym turystyka konna) lub bryczką latem i kuligi zimą. Organizowane są także wycieczki połączone z obserwacją fauny i flory pod przewodnictwem gospodarzy. Na terenie gospodarstwa znajduje się także plac zabaw dla dzieci i pole namiotowe. Gospodarstwo przyjmuje gości przez cały rok oraz oferuje organizacje wypoczynku świątecznego lub noworocznego.

Działalność agroturystyczna rodziców stała się inspiracją dla synów Państwa Wethaczów, którzy zgromadzony za granicą kapitał wykorzystali na budowę trzech budynków z przeznaczeniem na działalność agroturystyczną. Są to położone w sąsiedztwie budynków rodziców oddzielne gospodarstwa agroturystyczne: “Pod Źródłem” Pani Joanny Szczepkowskiej-Wethacz i Dariusza Wethacz, “Pod Brzózką” Pana Mariusza Wethacza i Klaudii Karkut-Wethacz, “Pod Horodkiem” Państwa Anety i Mateusza Wethaczów (Ryc. 40).

Ryc. 41. Oferta Bieszczadzkiej Sadyby.
 Źródło: fot. udostępnione przez właścicieli obiektu.

Gospodarstwa te rozpoczęły swoją działalność w 2013 roku w oparciu o istniejące zaplecze w gospodarstwie rolnym i agroturystyce "Pod Łopiennikiem". Początkowo funkcjonowały niezależnie, jednakże ze względu na korzyści skali, w tym głównie w aspekcie wspólnego marketingu i reklamy, zdecydowano się na połączenie wszystkich czterech gospodarstw pod znakiem Bieszczadzkiej Sadyby. Zaowocowało to wzrostem popularności wszystkich obiektów, które po nieformalnym połączeniu odnotowały w następnych sezonach turystycznych stu procentowe obłożenie.

Ryc. 42. Produkty firmy Szczypta Smaku Bieszczady.
 Źródło: fot. udostępnione przez właścicieli obiektu.

Gospodarstwa te, pomimo że działają oddzielnie, w swej ofercie łączą atrakcje wszystkich obiektów. Podobnie baza noclegowa i wyżywienie, które w przypadku braku w jednym obiekcie oferowane są w innym.

Gospodarstwa mają około 80 miejsc noclegowych w czterech budynkach oraz dwóch drewnianych domkach. W 2020 roku powstała sauna z kąpielą z hydromasażem pod gołym niebem (Ryc. 41). W planach jest budowa toru do tubing, czyli zjazdu na pontonach na igielicie w lecie i na śniegu w zimie. W ofercie znajduje się także escape room „Komnata Zagadek” związany z Harrym Potterem.

Popularność obiektów wymusiła zatrudnienie dodatkowych osób, głównie w kuchni. We wszystkich obiektach poza ich właścicielami sezonowo zatrudnionych jest 6–7 osób.

Ryc. 43. Produkty firmy Bieszczadzka Sadyba Sklep Autorski Joanny Szczepkowskiej-Wethacz.
Źródło: fot. udostępnione przez właścicieli obiektu.

Dodatkowo obiekt "Pod Brzózka" w swojej ofercie posiada regionalne wyroby i przetwory, które również można nabyć w pozostałych obiektach. Firma Szczypta Smaku Bieszczady została założona przez Panią Klaudję Karkut-Wethacz w 2017 roku. W swojej ofercie ma przetwory z owoców i warzyw w tym głównie konfitury, dżemy, powidła, przetwory z ksylitolem, pesto, soki i syropy, syropy na miodzie, owoce w syropie oraz słodczyce. W ofercie znajdują się także wyroby regionalne w tym proziaki bieszczadzkie. Produkty

sprzedawane są w trzech lokalizacjach: w Dołżycy, Majdanie i Przysłupie. Prowadzona jest także sprzedaż wysyłkowa poprzez stronę internetową (Ryc. 42).

W 2021 r. zarejestrowana została firma Bieszczadzka Sadyba Sklep Autorski Joanny Szczepkowskiej-Wethacz. Firma ta specjalizuje się w sprzedaży produktów kosmetycznych bazujących na naturalnych składnikach, które to wyroby wykorzystywane są również w obiektach Bieszczadzkiej Sadyby. Poza kosmetykami w ofercie firmy znajdują się także herbaty (Ryc. 43).

W wyniku wzrostu popytu na usługi pozarolnicze agroturystyka "Pod Brzózką" w 2018 roku przestała być agroturystyką i przekształciła się w firmę Pod Brzózką Mariusz Wethacz. Również agroturystyka "Pod Źródłem" przy pomocy Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa planuje rozpocząć pozarolniczą prywatną działalność gospodarczą.

Przypadek Bieszczadzkiej Sadyby obrazuje dobrą praktykę współpracy i kreowania nowych usług i produktów w oparciu o potencjał przyrodniczy i kulturowy rejonu Bieszczadów. Dogodne położenie w turystycznym regionie oraz doświadczenie w działalności turystycznej wyniesione z rodzinnego gospodarstwa zaowocowało sukcesem wspólnej inicjatywy.

4. Studium przypadku – stacja narciarska Master-Ski w Tyliczu jako przykład lokalnego lidera aktywizacji gospodarczej obszarów górskich w oparciu o potencjał środowiska przyrodniczego i dziedzictwa kulturowego

Podmiot: Master-Ski Over Europe Sp. z o.o. s.k.

Lokalizacja: Tylicz, gmina Krynica-Zdrój, powiat nowosądecki, Beskid Sądecki.

Wykorzystany potencjał przyrodniczy i kulturowy: wykorzystanie ukształtowania terenu oraz specyficznych uwarunkowań klimatycznych związanych z regionem górskim; duża atrakcyjność turystyczna okolic znanego uzdrowiska Krynica-Zdrój oraz funkcjonujących w okolicy ośrodków narciarskich; tradycje kultury Łemków i górali sądeckich.

Zbieżność z priorytetami PROW: 6. Zwiększanie włączenia społecznego, ograniczanie ubóstwa i promowanie rozwoju gospodarczego na obszarach wiejskich.

Tylicz to wieś położona w sercu Beskidu Sądeckiego z około 700-letnią historią. To dawne miasteczko położone na wysokości ponad 600 m. n.p.m. w Beskidzie Sądeckim, usytuowane jest 6 km na wschód od znanego w całej Polsce uzdrowiska i popularnego centrum spotów zimowych Krynicy-Zdrój.

Region Tylicza, podobnie jak i cały region Beskidu Sądeckiego, może poszczycić się bogatymi złoża balneologicznymi, w tym unikatową mofetą (Rajchel i in., 2013). Położenie w pobliżu Przełęczy Tylickiej wpływało w przeszłości na rozwój funkcji handlowych na szlaku z Polski na Węgry (Sroczyński, 2009). Owe przygraniczne położenie oddziaływało także na duże zróżnicowanie etniczne i narodowe lokalnej społeczności. Wśród mieszkańców regionu spotkamy m.in. przedstawicieli ludności polskiej, słowackiej i węgierskiej. Jednakże najsilniejszy wpływ na kulturę tego obszaru miała trwająca od XV w. migracja wołoska. Przybyła z południa Europy ludność ruska wprowadziła swoją kulturę pastersko-rolniczą oraz religię. Łemkowie przez wiele lat utrzymali swoją odrębność kulturową. Kultura łemkowska stanowi obecnie ważną atrakcję turystyczną regionu (Migdał i in., 2012).

Innymi atrakcjami miejscowości są miejsca związane z historią regionu m.in. okopy Konfederatów Barskich, Muzeum Dziejów Tylicza oraz obiekty sakralne. W samym Tyliczu można zobaczyć greckokatolicką cerkiew św. Kosmy i Damiana oraz drewniany kościół z XVII w. znajdujący się na małopolskim szlaku architektury drewnianej. Celem pielgrzymek jest także konsekrowane w 2016 r. Sanktuarium Matki Bożej Tylickiej Opiekunki Rodzin i Uzdrawienia Chorych oraz położona obok sanktuarium Golgota.

Miejscowość posiada też bogate walory przyrodnicze. Położenie pomiędzy Beskidem Sądeckim i Niskim stanowi dogodne miejsce do odbywania pieszych lub rowerowych wycieczek. Przez miejscowość prowadzą szlaki turystyczne, konne i rowerowe oraz narciarstwa biegowego. W Tyliczu ma początek ścieżka edukacyjno-przyrodnicza „Na Rakowsku” prowadząca przez Bradowiec do przełomu Muszynki. Na trasie ścieżki znajdują się liczne tablice, na których prezentowane są informacje o florze i faunie oraz właściwościach wód mineralnych regionu (Brzosko-Sermak, Dorocki, 2018). Jednakże współcześnie wśród turystów wieś ta postrzegana jest głównie jako popularny ośrodek narciarski w regionie krynickim.

Na terenie wsi w latach 80. i 90. XX wieku funkcjonowały małe wyciągi narciarskie oferujące jedynie krótkie trasy przy braku infrastruktury obsługi klientów. Podobna sytuacja miała miejsce w sąsiedniej Krynicy, gdzie funkcjonowały wyciągi w Słotwinach oraz mniejsze usytuowane na peryferiach miejscowości np. w pobliżu ulicy Halnej i Leśnej lub Szkolnej. Były to często wyciągi, które działały tylko w oparciu o naturalne zaśnieżanie oraz funkcjonowały w przestrzeni jako izolowane obiekty sportowe. Wyjątkiem mogły być tylko Słotwiny, gdzie bliskie sąsiedztwo dwóch dużych wyciągów orczykowych wpłynęło na pojawienie się obiektów usługowych, w tym wypożyczalni sprzętu narciarskiego. Sytuacja ta uległa zmianie wraz ze zmianami politycznymi i gospodarczymi w Polsce pod koniec XX w. Wyrazem tych przemian była realizacja budowy kolei gondolowej na Jaworzynie Krynickiej w 1997 roku oraz uruchomieniu najdłuższej oświetlonej trasy narciarskiej w Polsce (Dorocki i in., 2014). Inną ważną inwestycją wpływającą na wzrost atrakcyjności regionu dla narciarzy było uruchomienie w 2000 r. Stacji Narciarskiej w Wierchomli (Dorocki, 2007). Była to pierwsza inwestycja w regionie, która oferowała wyciągi krzeselkowe z tzw. kanapą preferowana przez snowboardzistów. Te dwie inwestycje wpłynęły na szybki awans Beskidu Sadeckiego wśród narciarskich regionów Polski.

Uruchomione ośrodki oprócz usług związanych z usługami narciarskimi rozwinęły bogatą bazę gastronomiczną i noclegową. Nowością była lokalizacja tras narciarskich na stokach o ekspozycji południowej zapewniającej komfort jazdy w słońcu. Związane to było nie tylko z rozwojem technicznym i sztucznym naśnieżaniem stoków, ale głównie ze zmianą w podejściu marketingowym do struktury świadczonych usług przez stacje narciarskie. Obok usług związanych ściśle z transportem narciarzy i snowboardzistów oraz przygotowaniem stoków, silny nacisk położono na rozwój usług towarzyszących (Dorocki, 2016). W wyniku rozwoju usług towarzyszących powstają na terenie ośrodków narciarskich restauracje, karczmy i bary, place zabaw, parki snowboardowe, trasy do narciarstwa biegowego itp. Usługi świadczone są nie tylko dla narciarzy, ale także dla osób towarzyszących, które mogą przynieść większe zyski niż sami narciarze.

Powstała infrastruktura i związane z jej utrzymaniem koszty, wymusiły dywersyfikację świadczonych usług w okresie letnim. Stacje narciarskie, wykorzystując swoją infrastrukturę stały się organizatorami licznych imprez rozrywkowych i sportowych poza sezonem narciarskim. Trasy zjazdowe zamieniane są na trasy downhillowe lub pola golfowe (w tym disc golf) (Makens, 2001). Przykładem może być również uruchomiona przy ośrodku narciarskim Arena w Słowianach ścieżka w koronach drzew (Wantuch-Matla, Dorocki, 2021).

Nowoczesne stacje narciarskie stymulują również rozwój innych podmiotów gospodarczych. Dają one zatrudnienie w branży handlowej, noclegowej czy transportowej. Wokół ośrodków powstają liczne obiekty noclegowe, gastronomiczne i usługowe, jak i parkingi. Współczesne ośrodki narciarskie tworzą klaster stymulujący rozwój całego regionu. Równocześnie są to obiekty, które można porównać do współczesnych centrów rozrywki i rekreacji przyciągających tłumy nie tylko miłośników sportów zimowych, ale też innych turystów. Przykładem może być wspomniany ośrodek Słotwiny Arena w Krynicy-Zdrój. Związane jest to

zarówno z egalitaryzacją sportów zimowych w Polsce, jak wzrostem popularności usług związanych z czasem wolnym (Preisler, 2011) oraz aktywności fizycznej na świeżym powietrzu (Olchowik, 2006).

To właśnie powstała w Krynicy-Zdrój stacja narciarska na Jaworzynie Krynickiej wpłynęła na marzenia młodego chłopca z Tylicza, który zafascynowany bogactwem oferowanych tam atrakcji, zamarzył aby podobny ośrodek powstał na polu rozciągającym się przed oknami jego pokoju, funkcjonującym wówczas głównie jako pastwisko. Bartłomiej Miejski swoją wizję pielęgnował przez lata, zdobywając wykształcenie i doświadczenie w branży turystycznej i sektorze usług związanych ze sportami zimowymi. Jednakże oprócz wiedzy i doświadczenia ważnym elementem w realizacji planów jest kapitał. Aniołem biznesu okazał się pan Zenon Szlendak z branży kosmetycznej spod Warszawy. W wyniku zawartego porozumienia powstała w 2012 roku spółka cywilna Master-Ski s.c. Celem spółki była budowa ośrodka narciarskiego na gruntach rolnych w Tyliczu (Ryc. 44). Zaznaczyć należy, że działalność rolnicza na tym obszarze, poza ekstensywnym wypasem jest nisko opłacalna (Klima, 2015).

Ryc. 44. Widok z górnej stacji wyciągu narciarskiego Master-Ski przed jego budową w 2012 roku.
Źródło: fot. udostępnione przez właścicieli stacji narciarskiej Master-Ski.

W latach 2012–2013 spółka zrealizowała projekt „Budowa dwóch wyciągów orczykowych i tras zjazdowych wraz z infrastrukturą towarzyszącą w Tyliczu” (nr projektu MRPO.03.01.03-12-007/12) finansowany ze środków Małopolskiego Regionalnego Programu Operacyjnego na podstawie umowy nr MRPO.03.01.03-12-007/12-00-XVI/35/FE/13. W ramach projektu: wybudowano 2 wyciągi talerzykowe (o długości 570 m i 454 m), 1 wyciąg bezpodporowy dla dzieci (o długości 50 m). Wytyczono i stworzono trasy

zjazdowe na stoku o długościach: 600 m, 500 m i 100 m. Wybudowano budynki towarzyszące dla wyciągu (budynek sterowni z kasą oraz dwa techniczne budynki przy górnych stacjach wyciągu) (Ryc. 45). Dodatkowo zbudowano kładkę pieszą łączącą stok z powstałym parkingiem i drogą gminną. Uzupelnieniem było zaplecze gastronomiczne oraz serwisowe i wypożyczalnia sprzętu. W wyniku zawartych umów docelowo przez cały okres rozwoju stacji narciarskiej właściciele zakupili 30ha własności ziemskiej.

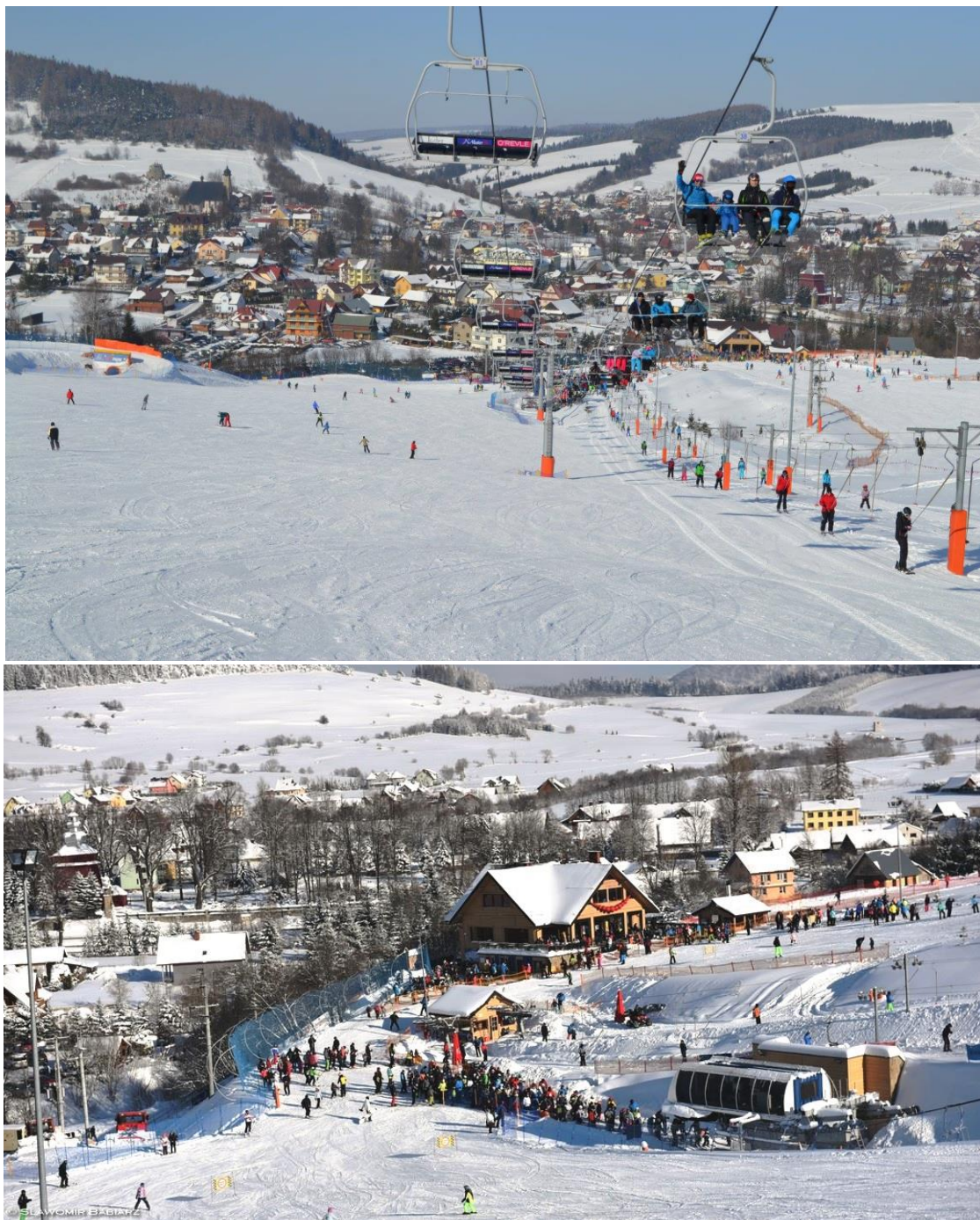

Ryc. 45. Budowa wyciągu narciarskiego Master-Ski.

Źródło: fot. udostępnione przez właścicieli stacji narciarskiej Master-Ski.

Oprócz wykorzystania walorów związanych z ukształtowaniem terenu ważnym elementem współczesnych stacji narciarskich jest dostęp do wody niezbędnej do sztucznego naśnieżania stoków. Pozwala to na funkcjonowanie stacji narciarskiej nawet w okresie bezśnieżnym. Innym istotnym elementem wpływającym na wydłużenie czasu funkcjonowania stacji była inwestycja w oświetlenie stoków, która ze względu na krótki dzień w zimie pozwala prawie dwukrotnie wydłużyć dzienny czas użytkowania stoków narciarskich.

W 2015 roku nastąpiła dalsza modernizacja stacji i budowa czteroosobowego wyciągu krzeselkowego oraz wyciągu taśmowego dla dzieci. Równocześnie została wydłużona o kilkanaście metrów trasa narciarska oraz nastąpiła modyfikacja ukształtowania stoku.

Ryc. 46. Widok stacji narciarskiej Master-Ski w sezonie zimowym.
Źródło: fot. udostępnione przez właścicieli stacji narciarskiej Master-Ski.

Ośrodek Master-Ski od początku był projektowany z myślą o wypoczynku rodzin z dziećmi. Wynikało to nie tylko z łagodnego nachylenia zagospodarowanego stoku, ale też ze świadomej decyzji inwestorów. Stacja nie mogła konkurować z dużymi, już funkcjonującymi ośrodkami w Krynicy-Zdrój i Wierchomli. Dlatego bazując na dogodnym położeniu w bliskości tych dużych ośrodków narciarskich, oraz wykorzystując potencjał turystyczny regionu zdecydowano się na skierowanie swej oferty do rodzin. Położono silny nacisk na perfekcyjne przygotowanie tras zjazdowych (Ryc. 46). Zapewniało to nie tylko komfort jazdy nawet niedoświadczonym narciarzom, ale też gwarantowało im bezpieczeństwo. Udostępniony początkowo

nieodpłatnie bezpodporowy wyciąg dla dzieci, z wydzieloną tzw. „osiłą łączką”, stanowił istotne uzupełnienie rodzinnej oferty stacji. Na terenie stacji znalazł się w kolejnych latach także Fun Park z przejazdem przez tunel, trasa do jazdy na tyczkach oraz poletko do jazdy na sankach.

Położenie w otulinie Popradzkiego Parku Krajobrazowego zachęca do korzystania z wyciągu także coraz liczniejszych miłośników innych form turystyki. Turyści korzystający z infrastruktury wyciągu (m.in. parking, wyciąg) mogą odbywać ciekawe wycieczki w stronę Rezerwatu Okopy Konfederackie i drogą powrotną przez łąki wzdłuż granicy ze Słowacją. Otwarte przestrzenie pól rolnych i pastwisk pozwalają na podziwianie krajobrazu Beskidu Sądeckiego i Niskiego oraz obcowanie z dziką naturą.

Ryc. 47. Budowa karczmy na stacji narciarskiej Master-Ski.
Źródło: fot. udostępnione przez właścicieli stacji narciarskiej Master-Ski.

Innym ważnym aspektem powodzenia inwestycji skierowanej dla rodzin z dziećmi była kadra instruktorów. W ofercie szkoleniowej ośrodka można znaleźć zarówno lekcje indywidualne, jak i zorganizowane szkółki i przedszkola narciarskie. Z uwagi na dogodne warunki do nauki jazdy na nartach i snowboardzie z usług wyciągu korzystają także uczniowie pobliskich szkół, m.in. z Tylicza, Muszyny i Grybowa, którym zaoferowano preferencyjne warunki korzystania z wyciągu w roku szkolnym. Nadgraniczne położenie Tylicza wpłynęło także na duże zainteresowanie ofertą ośrodka ze strony Słowaków, dla których ośrodki narciarskie w Polsce są także atrakcyjne cenowo.

Ważnym elementem jest zlokalizowana przy dolnych stacjach wyciągów Karczma, która również funkcjonuje w okresie letnim (Ryc. 47). Oferuje ona zarówno obsługę gastronomiczną zorganizowanych grup, jak i indywidualnych klientów. Obok budynku Karczmy znajduje się miejsce do zabaw dla dzieci. W 2020 roku

rozpoczęto budowę drugiego budynku gastronomiczno-noclegowego przy górnych stacjach wyciągów, gdzie dotychczas funkcjonowały tylko mobilne punkty oferujące przekąski i napoje (Ryc. 48).

Stworzenie preferencyjnych ofert dla osób korzystających z noclegów na terenie Tylicza przyczyniło się do rozwoju usług noclegowych na terenie całego sołectwa. Również oferta stacji została z czasem uzupełniona o położony w sąsiedztwie pensjonat. Innowacją było także uruchomienie bezpłatnego skibusa dowożącego narciarzy na stacje na terenie nie tylko Tylicza, ale również Krynicy i Muszyny.

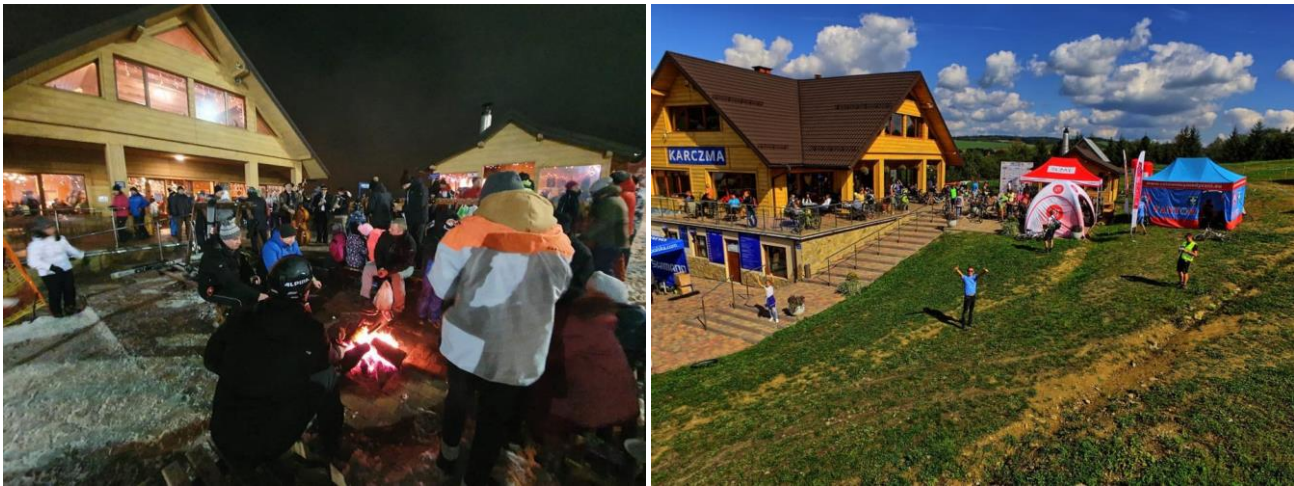

Ryc. 48. Obsługa imprez w Karczmie w okresie letnim.
Źródło: fot. udostępnione przez właścicieli stacji narciarskiej Master-Ski.

Jednakże dalej największym atutem stacji jest perfekcyjne przygotowanie nawierzchni stoków, nawet w okresie bezśnieżnym oraz dogodne warunki do wypoczynku rodzin z dziećmi. Owe atuty zaowocowały zajęciem pierwszego miejsca w Polsce według internautów w rankingu portalu <https://www.skionline.pl/> w kategorii małych stacji narciarskich w latach 2014–2019.

Na stacji zatrudnionych jest kilkudziesięciu pracowników mieszkających głównie na terenie sołectwa, i często ze sobą spokrewnionych. Tworzy to wśród pracowników dobrą atmosferę i przyczynia się do nieformalnej stymulacji nowych pomysłów, mających na celu poprawę funkcjonowania stacji (Marjańska, 2015). Sami właściciele stacji bardzo często razem z innymi narciarzami anonimowo korzystają z wyciągu, wsłuchując się w wypowiedzi na temat funkcjonowania ośrodka.

Współpraca z lokalnymi przedsiębiorcami widoczna jest także w formie uruchomionego w 2019 roku skipassu Krynica.Ski, który obok wspomnianego ośrodka łączy ofertę trzech innych stacji narciarskich, są to: Tylicz.Ski w Tyliczu oraz Henryk Ski i kompleks narciarski Słotwiny w Krynicy-Zdrój. Pozwala to narciarzom na swobodne poruszanie się pomiędzy tymi stacjami.

Ryc. 49. Ognisko z górską muzyką organizowane dla klientów SN Master-Ski oraz imprezy sportowe organizowane w okresie letnim.

Źródło: fot. udostępnione przez właścicieli stacji narciarskiej Master-Ski.

Rozwój ośrodka może być mierzony liczbą obsłużonych narciarzy. W pierwszym sezonie działalności z usług wyciągu skorzystało ok. 16 tysięcy narciarzy. W kolejnych latach liczba ta wzrosła do poziomu ok. 20 tysięcy, co wymusiło uruchomienie wyciągu krzeselkowego. Dzięki tej inwestycji liczba narciarzy wzrosła do ok. 40 tysięcy i stale rosła w następnych latach. W sezonie zimowym przed pandemią Covid-19 stacja obsłużyła ok 80 tysięcy narciarzy. O rozwoju stacji może także świadczyć liczba wyciągów oraz oferowanych tras narciarskich (Ryc. 50).

Ośrodek oprócz wykorzystania naturalnych uwarunkowań w swej ofercie nawiązuje również do zasobów kulturowych regionu. Jednym z przejawów regionalizmów jest w pierwszej kolejności wystrój karczmy, który łączy motywy górskie z nutką nowoczesności. Również oferowane w restauracji posiłki nawiązują do regionalnych potraw. W menu znajdziemy potrawy z oscypkami, jagnięcinę oraz lokalne grzyby. Dodatkowo w sezonie narciarskim w każdą środę można wspólnie z kapelą górską biesiadować przy ognisku.

Należy zwrócić uwagę, że inwestycja w niewielkim stopniu ingeruje w środowisko naturalne wsi. W wyniku lokalizacji tras narciarskich na obszarach rolnych nie było potrzeby wylesienia terenu. Również woda wykorzystywana do naśnieżania tras narciarskich pochodzi z pobliskiego potoku i nie wpływa istotnie na zmianę stosunków wodnych w regionie. Zarówno mieszkańcy, jak i władze gminy zdają sobie sprawę, że walory naturalne stanowią jeden w podstawowych walorów regionu. Dlatego od 2017 roku prowadzone są działania antysmogowe, mające na celu ograniczenie niskiej emisji. Szczególnie istotne jest to w przypadku zauważalnego wzrostu zainteresowania inwestycjami na terenie wsi.

Pomimo, że inwestycja wymagała dużych nakładów finansowych oraz zaangażowania w uzyskanie potrzebnych pozwoleń i decyzji administracyjnych, wydaje się że pomysł rozwoju rodzinnej stacji narciarskiej okazał się sukcesem. Był to zarówno sukces inwestorów, ale także całej lokalnej wiejskiej społeczności. Powyższy przypadek można potraktować jako godny naśladowania przykład z kilku następujących powodów. Pierwszą ważną przesłanką jest wykorzystanie lokalnego potencjału jakim są rolne tereny górskie. Stoki

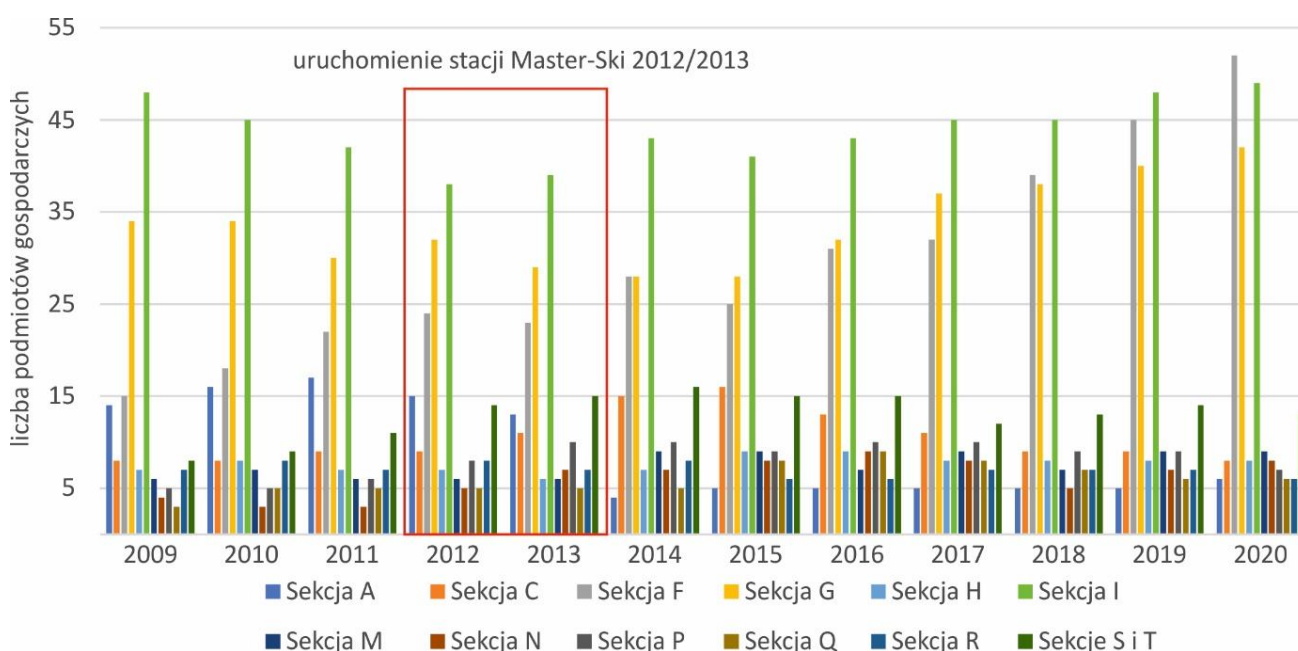
narciarskie mogą przynosić dochód rolnikom w okresie zimy, kiedy to zazwyczaj nie jest możliwe prowadzenie działalności rolniczej. W przypadku stacji narciarskiej w Tyliczu, część gruntów w zimie jest dzierżawiona przez ośrodek pod trasy narciarskie, podczas gdy w okresie letnim prowadzona jest na nich działalność rolnicza.

Ryc. 50. Plan stacji narciarskiej Master-Ski w 2012 roku (góra) i w 2021 roku (dół).
 Źródło: ryc. udostępnione przez właścicieli stacji narciarskiej Master-Ski.

Kolejnym argumentem jest powstały rynek pracy. Stacja narciarska daje zatrudnienie w okresie zimowym i późnojesiennym. Jest to często czas o niskiej aktywności zawodowej rolników. Funkcjonowanie stacji przyciąga turystów, którzy zazwyczaj korzystają z noclegów zlokalizowanych w gospodarstwach agroturystycznych. Dzięki temu w tych podmiotach rozwijają się dodatkowe usługi zarówno gastronomiczne,

jak i rozrywkowe np. kuligi i ogniska. Ową synergię można zauważyć w połączeniu ofert noclegowych w Tyliczu oraz usług stacji narciarskiej. Stacja deklaruje zniżki na usługi oferowane na stacji dla osób korzystających z noclegów w lokalnych pensjonatach. Równocześnie na stronach internetowych podmiotów noclegowych w Tyliczu można odnaleźć reklamę stacji narciarskiej. Wzrost popularności Tylicza w zimie przekłada się także na wypoczynek letni. Jak wynika z przeprowadzonych wywiadów z turystami, część zimowych klientów wraca do tych samych pensjonatów latem. Jest to również wynikiem atrakcyjnego turystycznie położenia geograficznego miejscowości oraz rozwoju usług skierowanych dla turystów na terenie sołectwa. Również bliskość znanego kurortu oraz atrakcyjność turystyczna regionu przyczynia się do rozwoju wsi.

A – rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo; C – przetwórstwo przemysłowe; F – budownictwo; G – handel hurtowy i detaliczny; naprawa pojazdów samochodowych, włączając motocykle; H – transport i gospodarka magazynowa; I – działalność związana z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi; M – działalność profesjonalna, naukowa i techniczna; N – działalność w zakresie usług administrowania i działalność wspierająca; P – edukacja; Q – opieka zdrowotna i pomoc społeczna; R – działalność związana z kulturą, rozrywką i rekreacją; S – pozostała działalność usługowa; T – gospodarstwa domowe zatrudniające pracowników; gospodarstwa domowe produkujące wyroby i świadczące usługi na własne potrzeby.

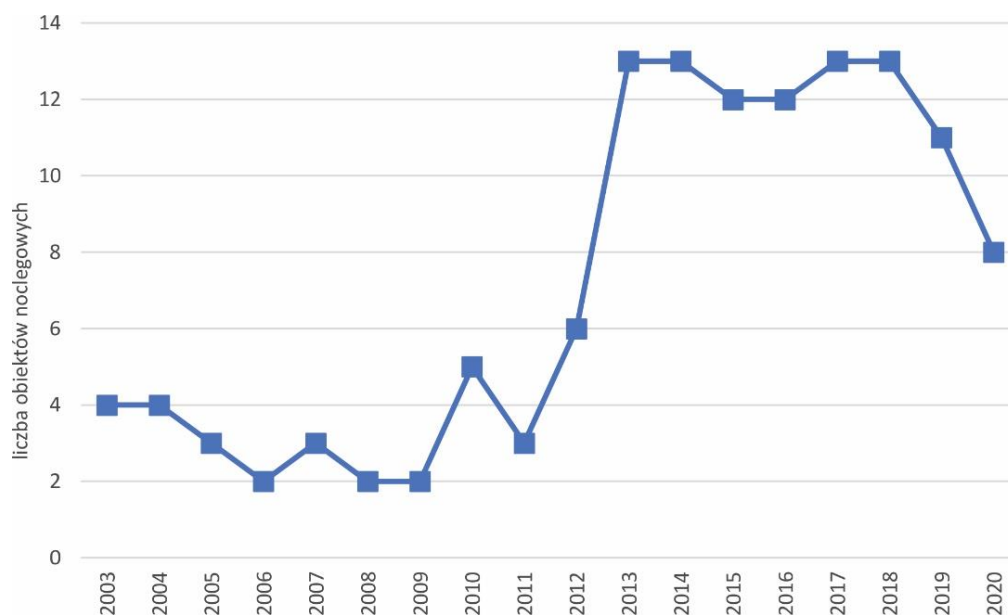
Ryc. 51. Rodzaje przeważającej działalności w latach 2009–2020 w Tyliczu według sekcji PKD.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS BDL.

Nadmienić należy, że powodzenie inwestycji zależy od wsparcia ze strony lokalnej społeczności. Jak można usłyszeć od mieszkańców Tylicza, nie ma rodziny, która nie skorzystała na funkcjonowaniu stacji narciarskiej. Również właściciele stacji wspierają wiele lokalnych inicjatyw sportowych i kulturalnych.

Można uznać, że stacja narciarska Master-Ski odegrała rolę lokalnego lidera, który w znaczący sposób przyczynił się do zmiany w kierunku rozwoju gospodarczego Tylicza. Oddziaływanie stacji w większym stopniu wpływa na lokalny rozwój, niż powstała na terenie wsi rozlewnia wód mineralnych należąca obecnie do światowego giganta w branży napojów gazowanych. Może to świadczyć, że inwestycje w turystykę i rekreację

na terenach wiejskich w górach mogą przynieść więcej korzyści niż duże inwestycje produkcyjne. Świadczyć o tym może zmiana struktury liczby podmiotów gospodarczych według sekcji PKD (Ryc. 51). Od czasu uruchomienia ośrodka w sezonie zimowym 2012/2013 najszybciej rozwija się liczba podmiotów gospodarczych zaliczonych do sekcji I – Działalność związana z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi. Również sektor związany z handlem i budownictwem odnotował w analizowanym okresie wysoki wzrost. Spadek odnotowała natomiast liczba podmiotów związanych z rolnictwem.

Ryc. 52. Liczba obiektów noclegowych w latach 2003–2020 w Tyliczu.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS BDL.

Jeszcze wyraźniej widoczny jest oddziaływanie uruchomienia ośrodka narciarskiego na sektor noclegowy. Lata 2012–2013 to gwałtowny wzrost liczby obiektów noclegowych (Ryc. 52). Zaobserwowany spadek w latach 2019 i 2020 to głównie wynik pandemii Covid-19 i zawieszania działalności niektórych obiektów noclegowych. Współcześnie na terenie wsi rozwinęło się wiele innych podmiotów związanych z ofertą czasu wolnego. Wydaje się jednak, że to właśnie dziecięce marzenie Pana Bartłomieja Miejskiego przyczyniło się do lokalnego rozwoju. Pośrednio mogą o tym świadczyć dane z mediów społecznościowych, które we współczesnym świecie stały się jednym z głównych mierników sukcesu. Na portalu Facebook profil stacji Master-Ski obserwuje ponad 16,5 tysiąca osób i jest ona najbardziej popularnym na tym portalu internetowym podmiotem gospodarczym spośród innych zlokalizowanych na terenie wsi.

Zakończenie

Zaprezentowane analizy oraz przykłady pokazujące przedsiębiorcze działania wspierające konkurencyjność i rozwój społeczno-gospodarczy górskich i podgórszych obszarów wiejskich w Polsce pozwalają na wskazanie szeregu wniosków, które umożliwiają wskazanie najważniejszych kluczowych czynników sukcesu działań przedsiębiorczych prowadzonych na analizowanym obszarze. Warto zauważyć, że sukces działań przedsiębiorczych w wielu analizowanych przypadkach (Kotelnica Białczańska, Centrum Pasterskie w Koniakowie, Master-Ski) oznacza nie tylko stabilny rozwój konkretnej firmy, ale także przekłada się na rozwój całej miejscowości/regionu, gdzie prowadzona jest działalność.

Przed wszystkim zauważyć można, że sukces działań przedsiębiorczych bardzo często warunkowany jest umiejętnym wykorzystaniem lokalnych walorów przyrodniczych lub kulturowych, a w bardzo wielu przypadkach jednych i drugich.

Ponadto szczególne znaczenie dla sukcesu działań przedsiębiorczych ma otwartość na otoczenie (Żemła, 2017), a zwłaszcza umiejętność dostrzegania i wykorzystania szans, jakie ono przynosi. Przy wielu ograniczeniach i utrudnieniach w prowadzeniu działalności rolniczej i pozarolniczej, którymi cechują się obszary górskie (Chudy-Hyski, 2009; Musiał, 2018) kluczowa dla lokalnych przedsiębiorstw jest analiza i wpasowanie swoich działań w politykę wsparcia (m.in. PROW) tych regionów realizowanych z wykorzystaniem środków krajowych i unijnych (Podlińska, 2014). Niemal we wszystkich prezentowanych przypadkach istotne znaczenie w rozwoju firm odgrywało wykorzystanie dostępnych środków unijnych pochodzących z różnych programów. Jednak przedsiębiorcze spojrzenie na możliwości rozwoju stwarzane przez otoczenie biznesu powinno wykraczać zdecydowanie poza elementy związane z bezpośrednim i/lub pośrednim wsparciem w ramach różnych programów. Podstawą rozwoju prezentowanych podmiotów gospodarczych była trafna identyfikacja trendów w społeczeństwie, takich jak moda na aktywny wypoczynek (Kotelnica Białczańska, Master-Ski), moda na zdrowy tryb życia (Bieszczadzka Sadyba, Ekoturystyka) oraz aktywności plenerowe (Jaskinia Radochowska, Stowarzyszenie Flisaków Pienińskich, uzdrowisko Latoszyn), zainteresowanie i docenienie lokalnej kultury, tradycji (Centrum Pasterskie w Koniakowie, stadnina w Regietowie, stowarzyszenie Flisaków Pienińskich, Karpacka Troja), rozwój turystyki sentymentalnej wśród turystów z Niemiec odwiedzających obszary zachodniej Polski (Pałac Wojanów), wzrost znaczenia turystyki biznesowej, a zwłaszcza poszukiwanie oryginalnych lokalizacji umożliwiających organizację spotkania biznesowego (Kotelnica Białczańska, Pałac Wojanów), rozwój turystyki kulinarnej opartej na lokalnych tradycjach (Centrum Pasterskie w Koniakowie, Bieszczadzka Sadyba, Master-Ski, Ekoturystyka, Centrum Pszczelarstwa i Apiterapii, Winnica nad Dworskim Potokiem) i innych. W sposób szczególny umiejętność wykorzystania specyficznych szans dostępnych jedynie dla przedsiębiorców w określonej lokalizacji przedstawia przykład impulsu, jakim dla rozwoju przedsiębiorczości w sąsiednich gminach było powstanie Jeziora Mucharskiego.

Dostępność programów wsparcia i środków unijnych i krajowych stanowi istotny element rozwoju prezentowanych przedsiębiorstw, a także całych miejscowości i regionów, w których są one zlokalizowane. W zdecydowanej większości przypadków opisane zostały firmy tworzone w obszarach, w których lokalne zasoby finansowe były zbyt skąpe, by myśleć o rozwoju finansowanym wyłącznie w oparciu o nie. Pomimo tego, zdecydowana większość zaprezentowanych inwestycji została sfinansowana bez udziału inwestorów zewnętrznych. Ośrodki narciarskie w Białce Tatrzańskiej i Tyliczu rozwijane według modelu katalitycznego (Pearce, 1978, 1996) stanowiły bardzo silny impuls dla rozwoju lokalnego i wzrostu zamożności, nie tylko właścicieli firmy, ale także wielu innych mieszkańców. Warto jednak zwrócić uwagę, że w polskich górach można znaleźć także przykłady ośrodków narciarskich nieopisane szczegółowo w tym opracowaniu (np. Wierchomla w Wierchomli Małej czy Czarna Góra w Siennej), których powstanie bliższe jest modelowi zintegrowanemu, a rola inwestora zewnętrznego jest kluczowa (Pearce, 1996; Nunkoo, Ramkinson, 2010). Spośród zaprezentowanych przykładów w podobny sposób można interpretować rolę zewnętrznego inwestora w przypadku stadniny w Regietowie, Pałacu Wojanów oraz Winnicy nad Dworskim Potokiem.

Zaprezentowane przykłady potwierdzają także, że duże znaczenie w budowie konkurencyjnych podmiotów gospodarczych na obszarach górskich i podgórskich w Polsce ma umiejętność budowy niekonkurencyjnych relacji z podmiotami otoczenia bliższego w tym także z potencjalnymi konkurentami (Żemła, 2010). Przykładem kooperacji najbardziej naturalnej i najłatwiejszej w podjęciu jest Bieszczadzka Sadyba, w ramach której współpracują gospodarstwa agroturystyczne, których właściciele połączeni są więzami rodzinnymi. Przykład ten pokazuje także ogromne znaczenie umiejętnego wzajemnego uzupełniania oferty wewnątrz sieci oraz współpracy przez dopracowany profil działalności poszczególnych partnerów. Podobne zależności można dostrzec analizując przykład Jaskini Radochowskiej i współpracy firmy będącej operatorem tej atrakcji z lokalnymi dostawcami usług komplementarnych. Przykładem bardziej sformalizowanej i trudniejszej do rozpoczęcia współpracy jest kooperacja trzech ośrodków narciarskich w Białce Tatrzańskiej. W tym przypadku współpraca niemal całkowicie wyeliminowała wzajemną konkurencję między uczestnikami porozumienia, co pozwoliło na budowę jednego z najlepszych i najczęściej odwiedzanych ośrodków narciarskich w Polsce. Przykład Kotelnicy Białczańskiej jest ciekawy także ze względu na wiele innych poziomów współpracy. Przedsiębiorstwa zarządzające poszczególnymi ośrodkami to obecnie firmy mające w swojej gestii także zróżnicowaną bazę noclegową i atrakcje pozanarciarskie, jak termy. Ich współpraca i oferowanie elementów, które są wobec siebie przede wszystkim uzupełniające a nie konkurencyjne, była istotnym impulsem w przekształceniu całej miejscowości w całoroczną konkurencyjną destynację turystyczną. Ponadto, samo utworzenie ośrodka Kotelnica Białczańska na terenach będących własnością licznych mieszkańców wsi i nie tylko, a także struktura własnościowa spółki są także przejawami budowy trwałego biznesu na fundamencie niekonkurencyjnych relacji między podmiotami. Kolejnym interesującym przykładem ilustrującym znaczenie budowy niekonkurencyjnych relacji z konkurentami jest Pałac Wojanów będący

elementem dobrze opracowanego i konkurencyjnego produktu sieciowego, jakim jest Dolina Pałaców i Ogrodów.

Charakterystyczne jest także to, że w większości opisywanych przypadków przedsiębiorcy dążą do dywersyfikacji swojej oferty nie chcąc polegać jedynie na dochodach z jednego rynku. Mamy więc liczne przykłady łączenia dochodów z rolnictwa i turystyki (Stadnina Regietów, Ekoturystyka), z turystyki i produkcji spożywczej (Winnica nad Dworskim Potokiem, Centrum Pasterskie w Koniakowie) oraz turystyki z produkcją niespożywczą (Bieszczadzka Sadyba, Centrum Pasterskie w Koniakowie). Także firmy ukierunkowane wyłącznie na obsługę ruchu turystycznego dążą do dywersyfikacji, poszerzając swoją ofertę o elementy atrakcyjne dla różnych grup turystów (Duda, 2018). Pałac Wojanów łączy obsługę ruchu biznesowego i krajoznawczego, ośrodki narciarskie Kotelnica Białczańska i Master-Ski poszukują możliwości przyciągnięcia turystów także w sezonie letnim, ponadto coraz wyraźniej budują swoją ofertę skierowaną także do rynku turystyki krajoznawczej dla osób zainteresowanych lokalnymi tradycjami, m.in. architektonicznymi (budynki karczm przy wyciągach) i kulinarnymi (oferta tych karczm). Bardzo szeroka i zróżnicowana jest także oferta turystyczna zbudowana wokół Jaskini Radochowskiej. Skierowana jest ona do bardzo wielu różnych segmentów rynku. Odmienną sytuację ilustrują przykłady „Drewalu”, bazującego na specjalizacji w produkcji stosunkowo wąskiego asortymentu produktów oraz Karpackiej Troi skoncentrowanej jedynie na jednym segmencie turystyki. Opisane przykłady pokazują przede wszystkim przedsiębiorcze działania mieszkańców tworzących i rozwijających lokalne małe firmy. Z drugiej strony wśród tych przykładów można znaleźć także liczne potwierdzające, że rolę inwestora kreującego przedsięwzięcia kluczowe dla lokalnego rozwoju miejscowości górskich mogą pełnić także zupełnie inne podmioty. Przede wszystkim mogą to być podmioty sektora publicznego, zwłaszcza jednostki samorządu terytorialnego (Kozuch, Kozuch, 2013) i tworzone przez nie spółki (Karpacka Troja, uzdrowisko Latoszyn). Bardzo nietypową sytuację ilustruje przykład Winnicy nad Dworskim Potokiem, gdzie rolę zewnętrznego inwestora pełni uczelnia ze stolicy regionu. Rolę stymulatora rozwoju lokalnego pełnić mogą też jednostki sektora społecznego. Zaprezentowany przykład Stowarzyszenia Flisaków Pienińskich przekonuje, że wspólna reprezentacja znacznej liczby drobnych przedsiębiorców może stać się wiodącą siłą kształtującą kierunki rozwoju całego mikroregionu.

Analizowane przykłady wpisują się w realizację koncepcji zrównoważonego rozwoju. Ilustrują proces przechodzenia od polityki rolnej typu sektorowego do zintegrowanej polityki rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Ich specyfiką jest odejście od rolnictwa stricte rynkowego na rzecz wsparcia wielofunkcyjnego rozwoju wsi przez dywersyfikację form działalności gospodarczej, tak w ujęciu gospodarstw indywidualnych, jak i całościowo traktowanej gospodarki na obszarach wiejskich. Nie bez znaczenia są także starania o zachowanie miejscowego dziedzictwa (tak materialnego, jak i niematerialnego) jako elementu lokalnego krajobrazu kulturowego.

Literatura

1. Adamowicz, M., Zwolińska-Ligaj, M. (2009). Koncepcja wielofunkcyjności jako element zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, *Zeszyty Naukowe SGGW. Polityki Europejskie, Finanse i Marketing*, 2(51), 11–38.
2. Andrejczuk W., Kaźmierczak-Bereszka, A. (2007). Jaskinie turystyczne Stanów Zjednoczonych. *Acta Geographica Silesiana*, 2, 5–18.
3. Ashworth, G.J. (1994). From history to heritage – from heritage to identity, W: G.J. Ashworth, P.J. Larkham (red.) *Building a New Heritage. Tourism, Culture and Identity in the New Europe*. London–New York: Routledge.
4. Ashworth, G.J. (1999). Dziedzictwo a turystyka: zarządzanie kryzysem zasobów. W: J. Purchla (red.) *Dziedzictwo a turystyka*, Materiały międzynarodowej konferencji zorganizowanej w dniach 17–20 września 1998 r., Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie.
5. Assaf, A., Scuderi, R. (2020). COVID-19 and the recovery of the tourism industry. *Tourism Economies*. doi.org/10.1177/1354816620933712
6. Bajgier-Kowalska, M., Tracz, M. (2019). Bariery rozwoju przedsiębiorczości na przykładzie agroturystyki w polskich Karpatach. *Przedsiębiorczość–Edukacja*, 15(1), 158–172, <https://doi.org/10.24917/3296.151.12>.
7. Bański, J. (2007). Przyrodnicze uwarunkowania gospodarki rolnej w Polsce. W: S. Grykień, W. Hasiński (red.), *Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju obszarów wiejskich*. Studia Obszarów Wiejskich, 12, 9–18.
8. Baran, M. (2008). Klasyfikacje klastrów i inicjatyw klastrowych. Wnioski dla systemu wspierania struktur klastrowych w Polsce. W M. Stawicki, W. Pander (Red.), *Metody ewaluacji polityk wspierania klastrów ze środków strukturalnych*. Warszawa: Wydawnictwo AT Group, 39–46.
9. Barczak, M. (2015). Koopetycja jako źródło rozwoju turystyki na obszarze recepcji turystycznej. *Marketing i Rynek*, 10, 27–34.
10. Bartuś, T. (2012). Jaskinia Radochowska.. W: S. Słomka (red.) *Katalog obiektów geoturystycznych w obrębie pomników i rezerwatów przyrody nieożywionej*. Kraków: AGH Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie, Wydział Geologii, Geofizyki i Ochrony Środowiska, Katedra Geologii Ogólnej i Geoturystyki, 63–66.
11. Bieroński, J., Socha, P., Stefaniak, K. (2007) Rejon Jaskini Radochowskiej w Sudetach. W: K. Stefaniak, M. Szelerewicz, J. Urban (red.) *Materiały 41. Sympozjum Speleologicznego*. Kletno: Sekcja Speleologiczna Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. M. Kopernika, 22–24.
12. Bogumił, A., Kursa, L., Kuliś, M., Majcher, A. (2020). *Rolnictwo w 2019 r. Analizy statystyczne*. Warszawa: GUS.
13. Bokwa, A., Klimek, M. (2009). Warunki klimatyczne Pogórza Wielickiego dla potrzeb uprawy winorośli. W: A. Zborowski, Z. Górka (red.), *Człowiek i rolnictwo*. Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, 103–111.
14. Bosak, B., 2012, *Gminny program opieki nad zabytkami dla gminy Dębica na lata 2013–2014*. Część 1, Opracowanie wykonane na zlecenie Gminy Dębica, Krosno.
15. Brzosko-Sermak, A., Dorocki, S. (2018). Znaczenie turystyki w rozwoju Krynicy-Zdroju. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 14, 313–328.
16. Caputa, Z. (2004). Przysiółki górskie – ważny element krajobrazu Beskidu Żywieckiego. *Karta Groni XXIII, Towarzystwo Miłośników Ziemi Żywieckiej*, 107–116.

17. Cebulak, J. (2009). Instytucje otoczenia biznesu jako czynnik wspomagający rozwój przedsiębiorczości w woj. Podkarpackim. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 5, 198–207.
18. Chudy-Hyski, D. (2009). *Uwarunkowania turystycznego kierunku rozwoju górskich obszarów wiejskich*. Warszawa: Polska Akademia Nauk, Komisja Technicznej Infrastruktury Wsi.
19. Cichowska, J. (2012) Rozwój produktu agroturystycznego w oparciu o jazdę konną. *Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich*, 2(4), 53–64.
20. Ciołkosz, A., Guzik, C., Luc M., Trzepacz, P. (2011). *Zmiany użytkowania ziemi w Karpatach Polskich w okresie 1988–2006*, Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ.
21. Cwanek, J. (2020). Latoszyn koło Dębicy – zapomniane uzdrowisko z możliwością powrotu do czasów świetności. W: B. Płonka-Syroka, P. Brzegowy, A. Syroka, S. Dorocki (red.), *Tradycje i perspektywy rozwoju kultury uzdrowiskowej w Muszynie w kontekście europejskim*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Arboretum, 333–340.
22. Czernek, K. (2016). Dziedzictwo kulturowe i jego rola w kształtowaniu tożsamości miejsca oraz relacji wśród lokalnej społeczności. *Turystyka Kulturowa*, 6, 79–89.
23. Czernek, K. (2018). Formy i uwarunkowania kooperacji na obszarach turystycznych. *Przedsiębiorczość i Zarządzanie*, 19(6.2), 91–104.
24. Czernek, K., Żemła, M. (2016). Podejście sieciowe w turystyce – charakterystyka i sposoby zastosowania. *Folia Turistica*, 41, 238.
25. Czerwińska, K. M. (2019). Odkrywając na nowo, odkrywając inaczej. Dziedzictwo kulturowe w kontekście turystyki na przykładzie współczesnego pasterstwa w Beskidzie Śląskim. *Turystyka Kulturowa*, 6, 7–18.
26. Czop-Gwiazda, Z. A. (1995). *Rozjaśnić mrok czyli rzecz o ks. Ostachu*, Będzin: Stowarzyszenie Twórców Kultury Zagłębia Dąbrowskiego.
27. Dorocki, S. (2007). Stacja Narciarska „Wierchomla” – lokalny ośrodek aktywizacji gospodarczej. *Przedsiębiorczość-Edukacja*, 3, 81–87.
28. Dorocki, S. (2016). Wykorzystanie i stan infrastruktury narciarskiej w gminie Krynica-Zdrój w świetle badań ankietowych. Wyniki badań pilotażowych. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, 10, 206–222.
29. Dorocki, S. (2020). Lokalne dziedzictwo kulturowe, jako element rozwoju usług agroturystycznych w Polsce. *Turystyka Kulturowa*, 1, 72–84.
30. Dorocki, S., Brzegowy, P. (2014). Ski and spa tourism as local development strategy—the case of Krynica Zdrój (Poland). *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, 5, 88–116.
31. Dorocki, S., Obirek, D., Raźniak, P. (2014). Rozwoju infrastruktury narciarskiej w Polsce i na terenie Podhala w świetle badań ankietowych. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 28, 59–77.
32. Dorocki, S., Szymańska, A. I., Zdon-Korzeniowska, M. (2012). Polskie gospodarstwa agroturystyczne jako przedsiębiorstwa rodzinne. *Przedsiębiorczość i Zarządzanie*, 13(8), 45–60.
33. Dorocki, S., Zdon-Korzeniowska, M. (2013). Rozwój agroturystyki jako formy dywersyfikacji działalności rolniczej – przykład Polski i Francji, W: K. Kurowska (red.), *Planowanie rozwoju przestrzeni wiejskiej*, Olsztyn: Urząd Marszałkowski Województwa Warmińsko-Mazurskiego.
34. Dorożyński, T., Urbaniak, W. (2012). Rola instytucji otoczenia biznesu w przyciąganiu inwestorów zagranicznych w regionie łódzkim. *Studia Prawno-Ekonomiczne*, 85, 201–2018.

Literatura

35. Duda, T. (2018). Szlak dziedzictwa kulturowego jako produkt identyfikujący tożsamość i stymulujący dywersyfikację turystyki w regionie – na przykładzie budowanego Szlaku Gryfitów (Pomorze Zachodnie). *Turystyka Kulturowa*, 4, 95–112.
36. Duda-Seifert, M. (2011). Uwarunkowania wykorzystania dóbr kultury przez turystykę po roku 1989 na obszarach górskich – przykład Kotlin Jeleniogórskiej i Kłodzkiej. *Prace Geograficzne*, 125, 19–35.
37. *Encyklopedia Britannica Micropaedia* (1993) XV-th edition.
38. Farndon, J. (1996). *Nauki o Ziemi*. Warszawa: Wydawnictwo Muza.
39. Flis, J. (1982). *Szkolny słownik geograficzny*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
40. Fortuna-Marek, A. (2014). Dziesięć lat Drewnianych Kościołów Południowej Małopolski na Liście światowego dziedzictwa UNESCO. *Ochrona Zabytków*, (2), 139–153.
41. Gałka, A. (2009). Możliwość rozwoju sprzedaży bezpośredniej w gospodarstwie agroturystycznym. W: A. Chodyński (red.), *Współczesne Zagadnienia Zarządzania*. Kraków: Wydawnictwo Akademii Krakowskiej, 181–190.
42. Gardzińska, A. (2012). Koopetycja jako podstawa funkcjonowania klastrów turystycznych. *Ekonomiczne Problemy Turystyki*, 1 (17), 133–145.
43. Gawlik, M., Plichta, D., Kozłowska, M. (2021). In Vino Veitas, *Alma Mater*, 224, 70–73.
44. Gawor, Ł., Szmatłoch, A., Dolnicki, P. (2013). Waloryzacja zwałowisk pogórnich jako obiektów geoturystycznych na przykładzie Zagłębia Ruhry. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 24, 106–118.
45. Gołembski, G. (2002). *Kompendium wiedzy o turystyce*, Warszawa–Poznań: PWN.
46. Gonda-Soroczyńska, E., Olczyk, H. (2018). Przestrzenny potencjał rozwoju miasta uzdrowiskowego Duszniki-Zdrój. *Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich*, 1(1), 63–77.
47. Groch, J., Kurek, W. (1995). *Turystyka*, W: J. Warszńska (red.), *Karpaty Polskie, przyroda, człowiek i jego działalność*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 265–299.
48. Grzegorzewska, E. (2019). *Uwarunkowania rozwoju przemysłu meblarskiego w Polsce na tle krajów Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
49. Grzybek, B. (2009). Czynniki sprzyjające i ograniczające zrównoważony rozwój obszarów górskich w opinii samorządu. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 11(4), 94–98.
50. GUS. (2021). *Powszechny Spis Rolny 2020 r. Raport z wyników*. Warszawa: Zakład Wydawnictw Statystycznych.
51. Guzik C. (1981). *Geograficzno-ekonomiczna analiza sadownictwa w karpaccim rejonie sadowniczym*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
52. Guzik C. (1995) Rolnicze użytkowanie ziemi, W: J. Warszńska (red.), *Karpaty Polskie, przyroda, człowiek i jego działalność*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 239–252.
53. Hełdak, D. (2017). Rozwój usług turystycznych na Podhalu na przykładzie miejscowości Białka Tatrzańska. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio B–Geographia, Geologia, Mineralogia et Petrographia*, 71(2), 129.
54. Iliev, K. (2014). Rozwój turystyki konnej na obszarach wiejskich. *Zeszyty Naukowe. Turystyka i Rekreacja*, 2, 181–190.
55. Iwanow, A. (1999). Turystyka w architektonicznym środowisku historycznych miast Rosji. Problemy i możliwości rozwoju. W: J. Purchla (red.), *Dziedzictwo a turystyka*. Materiały międzynarodowej

konferencji zorganizowanej w dniach 17–20 września 1998 r. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie.

56. Jabs, Z. J., Affek, A. (2019). Dostępność rolnicza Beskidów. *Przegląd Geograficzny*, 91(2), 97–111.
57. Jalinik, M. (2011). Rozwój turystyki konnej w województwie podlaskim w świetle badań. *Więś i Rolnictwo*, 152(3), 189–199.
58. Janicka, K. (2014). Adaptacja zabytkowych pałaców Kotliny Jeleniogórskiej na cele hotelowe. *Świat Nieruchomości*, 88, 39–44.
59. Jankowski, G. (2006). Sportowe i turystyczne walory jeździectwa. *Zeszyty Naukowe/Górnośląska Wyższa Szkoła Handlowa w Katowicach*, 30, 31–51.
60. Januszewska, M., Jaremen, D. E., Nawrocka, E. (2014). Produkt turystyczny Parku Kulturowego Kotliny Jeleniogórskiej w opinii odwiedzających. *Gospodarka i Finanse*, 5, 167–178.
61. Kachniewska, M. (2014). Polaryzacja podaży turystycznej jako stymulanta rozwoju sieciowych produktów turystycznych. *Ekonomiczne Problemy Turystyki*, 1, 27–43.
62. Kałuża, H., Klepacka-Dunajko, I. (2015). Agro-ekoturystyka zielarska przykładem markowego produktu turystycznego w Polsce. *Europa Regionum*, 24, 21–28.
63. Klima, K. (2015). The impact of agritourism on the land-use pattern of small farms operating in the Beskidy Mountains. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, 3, 27–33.
64. Klimaszewski, M. (1994). *Geomorfologia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
65. Kłodziński, M. (1999). Aktywizacja gospodarcza obszarów wiejskich. *Problemy Integracji Rolnictwa*, 3, 29–35.
66. Kołodziejki, S. (2014). Polskie Stowarzyszenie Flisaków Pienińskich. Trudne początki. *Pieniny. Przyroda i Człowiek*, 13, 75–100.
67. Komraus, P. (2019). Geneza i ewolucja pojęcia przedsiębiorczości. W: Rachwał T. (red.), *Kształtowanie kompetencji przedsiębiorczych*. Warszawa: Wydawnictwo FRSE.
68. Korzeń, K. (2009). Dolina Pałaców i Ogrodów – nowy produkt turystyczny oparty na dziedzictwie kulturowym Kotliny Jeleniogórskiej. W: A. Stasiak (red.), *Kultura i turystyka. Wspólnie zyskać*. Łódź: WSTH, 159–170.
69. Kozina, K., Welc, E. M. (2007). Skamieniały Las na Lesbos-unikatowy geopark i jego wpływ na zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. *Geoturystyka*, 2, 47–60.
70. Kożuch, B., Kożuch, A. (2013). Przedsiębiorczość w zarządzaniu samorządowym. Zarządzanie Publiczne. *Zeszyty Naukowe Instytutu Spraw Publicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 2(22), 137–147.
71. Kruczek, Z. (2013) Skansen archeologiczny „Karpacka Troja” – kreacja nowej atrakcji turystycznej i ocena jej jakości. W: B. Krakowiak, A. Stasiak, B. Włodarczyk (red.), *Kultura i turystyka – miejsca spotkań*, Łódź: ROTWŁ, 207–224.
72. Kruczek, Z. (2012). Atrakcyjność turystyczna uzdrowisk karpackich. W: A.R. Szromek (red.), *Uzdrowiska i ich funkcja turystyczno-lecznicza*, Kraków: Wydawnictwo Proksenia, 59–71.
73. Krupa, J. (2014). Nowoczesne metody i narzędzia wsparcia w rozwoju małych destynacji turystycznych. *Związek Gmin Turystycznych Pogórza Dynowskiego*. Dynów: Wydawnictwo Edytorial.
74. Krupa, J., Stokłosa, Ł. (2015). Winnice oraz imprezy winiarskie atrakcją turystyczną regionu. *Europa Regionum*, 23, 259–270.
75. Krzesiwo, K., Mika, M. (2011). Ocena atrakcyjności turystycznej stacji narciarskich w świetle zagadnienia ich konkurencyjności-studium porównawcze Szczyrku i Białki Tatrzańskiej. *Prace Geograficzne*, 125, 95–110.

76. Kulikowski, R. (2007). Wpływ warunków przyrodniczych na zróżnicowanie przestrzenne rolnictwa w Polsce, W: S. Grykień, W. Hasiński (red.), *Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju obszarów wiejskich*. Studia Obszarów Wiejskich, 12, 19–31.
77. Kutkowska, B., Berbeka, T. (2013). Znaczenie rolnictwa w rozwoju terenów górskich na przykładzie rejonu sudeckiego. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 15(3), 205–210.
78. Kwiecińska-Olszewska, K. (2016). *Konie huculskie. Historia Rasy*. Nowe Miasto nad Wartą: Stowarzyszenie Turystyki i Rekreacji Konnej „POLAN”.
79. Łojek, J., Jaworski, Z., Stasiowski, A. (2014). Społeczne i gospodarcze korzyści użytkowania koni w hodowli, sporcie i rekreacji. *Wieś i Doradztwo*, 3(79), 41–46.
80. Luszczynski, J., Kondracka, J., Pieszka, M., Długosz, B., Stefaniuk-Szmukier, M., Jaklińska, B. (2017). Ocena budynków i infrastruktury w Stadninie Koni Huculskich Gładyszów pod względem dobrostanu utrzymywanych w nich koni. *Przegląd Hodowlany*, 85(3), 8–13.
81. Makens, J. C. (2001). A ski-industry challenge: Clashing cultures on the slopes. *Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly*, 42(3), 74–79.
82. Mamica, Ł. (2004). Przemysł meblarski Kalwarii Zebrzydowskiej – klaster przemysłowy?. *Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie*, 667, 137–150.
83. Marjańska, J. (2015). Firma rodzinna jako organizacja ucząca się. *Przedsiębiorczość i Zarządzanie*, 16(7.2), 101–113.
84. Martyn, D. (2000). *Klimaty kuli ziemskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
85. Mazurek, J. (2010). Rozwój obszarów wiejskich w Polsce - przegląd koncepcji teoretycznych. *Zeszyty Naukowe Wydziału Ekonomicznego Politechniki Koszalińskiej*, 14, 61–81.
86. Migdał, W., Golian, J., Marcinčák, S., Król, M., Walczycka, M., Domagała, J., Najgebauer-Lejko, D., Migdał, Ł. (2020). Wpływ Wołochów na kulturę pasterską i kuchnię Karpat. *Przegląd Hodowlany*, 88(5), 1–7.
87. Mika, M. (2012). Kierunki i cechy rozwoju drugich domów w polskich Karpatach w świetle stanu badań. *Czasopismo Geograficzne*, 83(1–2), 63–79.
88. Mika, M. (2014). *Założenia i determinanty podtrzymywalności lokalnego rozwoju turystyki*. Kraków: IGiP UJ.
89. Mikołajczyk, J., Sroka, W., Musiał, W. (2014). Dochodowość produkcji owczarskiej na obszarach górskich – analiza modelowa. *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego*, 1, 52–63.
90. Mirewska, E. (2017). Kultura współpracy jako niezbędny element współpracy partnerskiej. *Zeszyty Pracy Socjalnej*, 4, 265–276.
91. Miśkiewicz, K., Słomka, T., Doktor, M. (2007). Naukowe podstawy geoturystyki – zarys problematyki. *Geoturystyka*, 4(11), 3–12.
92. Mitek, A., Miciuła, I. (2012). Współczesne determinanty rozwoju przedsiębiorstw prywatnych. *Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania Uniwersytetu Szczecińskiego*, 28, 53–66.
93. Musiał, W. (2008). *Ekonomiczne i społeczne problemy rozwoju obszarów wiejskich Karpat Polskich*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk.
94. Musiał, W. (2018). *Przyrodnicze, ekonomiczne i społeczne uwarunkowania przemian w rolnictwie obszarów górzystych na przykładzie polskich Karpat*. Warszawa: PTE.

95. Musiał, W., Sroka, W., Wojewodzic, T. (2010). *Sytuacja ekonomiczna gospodarstw z terenów górskich i podgórszych*. Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej Państwowy Instytut Badawczy.
96. Niezgoda, A., Kachniewska, M., Nawrocka, E., Pawlicz, A. (2012). *Rynek turystyczny: ekonomiczne zagadnienia turystyki*. Warszawa: Wolters Kluwer.
97. Nunkoo, R., Ramkissoon, H. (2010). Modeling community support for a proposed integrated resort project. *Journal of Sustainable Tourism*, 18(2), 257–277.
98. Ostrowska, R. (2012). Wpływ scalenia gruntów na rozwój rolnictwa w terenach górskich. *Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich*, 1(3), 49–58.
99. Ostrowska, R. (2014). Możliwości poprawy przestrzennego ukształtowania gospodarstw wsi górskiej w wyniku prac scaleniowych. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 16(5), 174–178.
100. Otoliński E., Musiał W. (1997). Uwarunkowania ekonomiczne produkcji roślinnej w Beskidach. *Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej w Krakowie. Seria Sesja Naukowa*, 48, 59–68.
101. Pasterski, B. (2016). Postanie i rozwój uzdrowisk w Galicji (Małopolsce) Zachodniej w XIX i na początku XX wieku (do 1939 roku). *Czasopismo naukowe doktorantów Uniwersytetu Rzeszowskiego Historc@*, 17, 3–114.
102. Pavlovich, K. (2003). The evolution and transformation of a tourism destination network: the Waitomo Caves, New Zealand. *Tourism Management*, 24(2), 203–216.
103. Pawleta M. (2018). Przeszłość na sprzedaż. Archeologia i jej wytwory w kulturze konsumpcyjnej we współczesnej Polsce. *Rocznik Antropologii Historii*, 11, 241–282.
104. Pawlik J. (2019). *Nasza „mała Toskania”*, WUJ, październik 2019, 13.
105. Pearce, D. (1978). Tourist development: two processes. *Travel Research Journal*, 1, 43–51.
106. Pearce, D. (1996). *Tourism development*. London: Harlow.
107. Piontek, W. (2019). Kształtowanie przedsiębiorczości jako narzędzie uwalniania potencjału gospodarczego społeczeństwa i rozwoju społeczno-gospodarczego. W: T. Rachwał (red.), *Kształtowanie kompetencji przedsiębiorczych*. Warszawa: Wydawnictwo FRSE.
108. Podlińska, O. (2014). Wykorzystanie środków w ramach PROW 2007-2013 w województwie mazowieckim. *Studia i Prace WNEiZ US*, 37(2), 289–298.
109. Ponikiewska, A. (2008). *Turystyka jaskiniowa jako nowatorska oferta programowa organizatora imprez turystycznych*. <https://tupik.pl/attachments/article/45/turystyka-jaskiniowa.pdf>
110. Porter, M. E. (2001). *Porter o konkurencji*. Warszawa: PWE.
111. Potocki, J. (2009). *Funkcje turystyki w kształtowaniu transgranicznego regionu górskiego Sudetów*. Wrocław: Wydawnictwo Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego.
112. *Projekt rozporządzenia Rady Ministrów w sprawie nadania statusu uzdrowiska sołectwom Latoszyn i Podgrodzie, położonym na obszarze gminy Dębica*.
113. Przezbórska, L. (2010). Produkty terapeutyczne i lecznicze w agroturystyce i turystyce wiejskiej. *Studia Periegetica*, 5, 233–251.
114. Rączka, J.W. (1994). *Regionalizm krakowski, czyli uwagi o tożsamości „krakowskiej szkoły architektury”*. Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej.
115. Rajchel, J., Rajchel, L., Cisek, J. (2013). Mofeta z Tylicza w płaszczynie magurskiej Karpat zewnętrznych. *Przegląd Geologiczny*, 61(9), 541–546.

116. Roman, M., Niedziółka, A. (2017). *Agroturystyka jako forma przedsiębiorczości na obszarach wiejskich*. Warszawa: SGGW.
117. Roszkowska-Mądra, B. (2009). Konceptcje rozwoju europejskiego rolnictwa i obszarów wiejskich, *Gospodarka Narodowa*, 10, 83–102.
118. Siebielec, G., Łopatka, A., (2013). Kryteria wyodrębniania oraz charakterystyka obszarów specyficznych, W: M. Matyka (red.), *Rolnictwo na obszarach specyficznych. Powszechny Spis Rolny 2010*. Warszawa: GUS, 8–15.
119. Sobczyński T., (2012). Wyniki gospodarstw z terenów ONW na tle pozostałych – czy grozi nam zaniechani produkcji w trudnych warunkach?. *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 2(24), 243–251.
120. Soja, M. (2008). *Cykle rozwoju ludności Karpat Polskich w XIX i XX wieku*. Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego.
121. Sroczyński, W. (2009). Obwodnice drogowe w tradycyjnym krajobrazie wiejskim okolic Tylicza. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 12, 158–165.
122. Sroka, W. Wojewodzic, T. (2010). Agroturystyka–panaceum na problemy rolnictwa. *Problemy Zagospodarowania Ziemi Górskich*, 57, 31–39.
123. Stanny, M. (2013). *Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*, Warszawa: PAN, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa.
124. *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Jordanów*, (2020). Jordanów: SoftGIS s.c.
125. Surmacz, M. (2017). Zasoby lokalne jako potencjały rozwoju lokalnego w dokumentach strategicznych na przykładzie wybranych gmin wiejskich województwa śląskiego. *Studia Obszarów Wiejskich*, 46, 99–115.
126. Sznajder, M., Przezbórska, L. (2006). *Agroturystyka*. Warszawa: PWE.
127. Topczewska, J. (2015). Turystyka konna szansą na rozwój obszarów wiejskich Podkarpacia – studium przypadku. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 17(4), 121–129.
128. Wantuch-Matla, D., Dorocki, S. (2021). Przeobrażenia i rozwój przestrzeni publicznych Krynicy-Zdroju w kontekście zróżnicowania potrzeb mieszkańców i kuracjuszy w latach 2004-2019 W: B. Płonka-Syroka, P. Brzegowy, S. Dorocki, A. Syroka (red.), *Uzdrowiska nadmorskie w Europie (XIX-XXI w.) w kontekście porównawczym*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Arboretum, 419–445.
129. Wiśniewska, A. M. (2017). Turystyka konna jako szansa rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich w województwie kujawsko-pomorskim. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zarządzanie*, 44(1), 121–130.
130. Zdon-Korzeniowska, M. (2009). *Jak kształtować regionalne produkty turystyczne? Teoria i praktyka*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
131. Zdon-Korzeniowska, M. (2012). Budowa marki regionalnej na wybranych przykładach województw Polski. *Prace Komisji Geografii Przemysłu PTG*, 19, 130–141.
132. Zdon-Korzeniowska, M. (2020). Market orientation of territorial governemnts as a function of enterpereneurship – theoretical approach. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 16(1), 237–246.
133. Żaba, J., Gaidzik, K. (2010). Geoturystyka–nowa interdyscyplinarna dziedzina nauk o Ziemi. *Biuletyn Naukowy Wrocławskiej Wyższej Szkoły Informatyki Stosowanej. Turystyka i Rekreacja*, 1, 6–13.
134. Żemła, M. (2017). Przedsiębiorczość w obszarach recepcji turystycznej – wybrane problemy. *Przedsiębiorczość–Edukacja*, 13, 117-126.

135. Żemła, M. (2010). *Wartość dla klienta w procesie kształtowania konkurencyjności obszaru recepcji turystycznej*. Katowice: Wydawnictwo GWSH Katowice.
136. Żemła, M., Szromek, A. (2018). Development models of ski resorts. Selected examples from Poland. *5th International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Arts SGEM 2018*, 145-152.

Netografia

1. <https://archiwum.bip.kprm.gov.pl/kpr/form/r657121,Projekt-rozporzadzenia-Rady-Ministrow-w-sprawie-nadania-statusu-uzdrowiska-solec.html> (dostęp: 10.10.2021)
2. <https://ugdebica.pl/aktualnosci/basen-uzdrowiskowy-w-latoszynie-cennik--zasady--dojazd-1167.html> (dostęp 10.10.2021)
3. <https://www.skanska.pl/oferta/realizacje/57887/Zbiornik-wodny-Swinna-Poreba>. (dostęp 21.09.2021)
4. <https://visitmalopolska.pl/pl/-/jezioro-mucharskie>. (dostęp 20.09.2021)
5. <https://www.kzgw.gov.pl/index.php/pl/aktualnosci/323-informacja-o-przebiegu-budowy-zbiornika-wodnego-swinna-poreba>. (dostęp 21.09.2021)
6. <http://www.wakacje.agro.pl/oferty/index.php?option=pokaz&oferta=661&sort=&c=>. (dostęp 18.09.2021)
7. <http://drewal.com.pl/> (dostęp 20.09.2021)
8. <http://eko-cel.pl/przejmowanie-kontroli-nad-wasnym-yciem> (dostęp 20.09.2021)
9. www.sir-kielce.pl/index.php/572-511 (dostęp 20.09.2021)
10. www.lacko.pl (dostęp 20.09.2021)
11. www.kamianna.pl (dostęp 20.09.2021)
12. www.karpackatroja.pl (dostęp 20.09.2021)
13. www.owoclacki.pl (dostęp 20.09.2021)
14. www.sliwowica.net (dostęp 20.09.2021)
15. www.huculy.com.pl (dostęp 21.09.2021)

Spis tabel

Tabela 1. Mocne i słabe strony oraz szanse i zagrożenia dla rolnictwa na obszarach górskich i pogórskich .12

Spis ilustracji

Ryc. 1. Obszary górskie i pogórskie (ONW) w Polsce	8
Ryc. 2. Obszary ONW w Polsce – stan aktualny (ujęcie sumaryczne)	9
Ryc. 3. Rozmieszczenie analizowanych przykładów dobrych praktyk.....	23
Ryc. 4. Pałac Wojanów – budynek główny	25
Ryc. 5. Zwiedzanie Jaskini Radochowskiej z przewodnikiem	28
Ryc. 6. Oferta skierowana do dzieci w Jaskini Radochowskiej	30
Ryc. 7. Winiarnia Radochowska i lokalne wyroby	31
Ryc. 8. Bryczka oraz pokazy tresury ptaków.....	32
Ryc. 9. Imprezy organizowane w jaskini lub w jej otoczeniu.....	32
Ryc. 10. Bacówka i jej wnętrze oraz stara owczarnia w Centrum Pasterskim w Koniakowie	34
Ryc. 11. Centrum edukacyjne w Centrum Pasterskim w Koniakowie	36
Ryc. 12. Sklep i zagroda edukacyjna w Centrum Pasterskim w Koniakowie).....	37
Ryc. 13. Jezioro Mucharskie w Gminie Stryszów.....	39
Ryc. 14. Zapora Świnna Poręba - infrastruktura (Jezioro Mucharskie)	40
Ryc. 15. Jezioro mucharskie – widok na gminę wiejską Mucharz	41
Ryc. 16. Ekoturystyka i Ekocentrum ICPPC.....	43
Ryc. 17. Szklarnia sferyczna i panele słoneczne w Ekocentrum ICPPC.....	44
Ryc. 18. Zabudowania Rolniczego Zakładu Doświadczalnego w Łazach (gmina Rzezawa)	46
Ryc. 19. Winnica nad Dworskim Potokiem w Łazach (gmina Rzezawa)	47
Ryc. 20. Przykładowy asortyment P.P.H.U. „DREWAL” Sp. Jawna w Toporzysku	48
Ryc. 21. Budynek i park maszynowy firmy „Drewal”	49
Ryc. 22. Trasy narciarskie w BiałceTatrzańskiej.....	51
Ryc. 23. Białka Tatrzańska	52
Ryc. 24. Trasy narciarskie Kotelnicy Białczańskiej	53
Ryc. 25. Ośrodek Kotelnica Białczańska.....	53
Ryc. 26. Spływ tratwami Przełomem Dunajca.....	55
Ryc. 27. Logo Polskiego Stowarzyszenia Flisaków Pienińskich na rzece Dunajec	56
Ryc. 28. Tablica informacyjna przy wjeździe na obszar gminy Łącko	57
Ryc. 29. Przykłady dawnych (A) i współcześnie stosowanych (B) etykiet dla Śliwowicy Łąckiej.....	58
Ryc. 30. Kamianna (gmina Łabowa) – Dom Pszczelarza	60

Ryc. 31. Kamianna (gmina Łabowa) – skansen pszczelarski przy Pasiece „Barć”	61
Ryc. 32. Stadnina koni w Regietowie.....	64
Ryc. 33. Sporty jeździeckie i turystyka konna w SK w Regietowie.....	65
Ryc. 34. Hotel Jaśmin i karczma Huculanka.....	65
Ryc. 35. Imprezy organizowane w stadninie koni w Regietowie.....	66
Ryc. 36. Karpacka Troja w Trzcinicy (gmina Jasło) – rekonstrukcja osady.....	67
Ryc. 37. Karpacka Troja w Trzcinicy (gmina Jasło) – fragment wałów grodziska	68
Ryc. 38. Latoszyn (gmina Dębica) – Zakład Przyrodo-leczniczy	70
Ryc. 39. Latoszyn (gmina Dębica) – fragment parku zdrojowego z tężnią i pijalnią wód.....	71
Ryc. 40. Bieszczadzka Sadyba	73
Ryc. 41. Oferta Bieszczadzkiej Sadyby	74
Ryc. 42. Produkty firmy Szczypta Smaku Bieszczady	74
Ryc. 43. Produkty firmy Bieszczadzka Sadyba Sklep Autorski Joanny Szczepkowskiej-Wethacz	75
Ryc. 44. Widok z górnej stacji wyciągu narciarskiego Master-Ski przed jego budową w 2012 roku	79
Ryc. 45. Budowa wyciągu narciarskiego Master-Ski.....	80
Ryc. 46. Widok stacji narciarskiej Master-Ski w sezonie zimowym.....	81
Ryc. 47. Budowa karczmy na stacji narciarskiej Master-Ski	82
Ryc. 48. Obsługa imprez w Karczmie w okresie letnim	83
Ryc. 49. Ognisko z góralską muzyką organizowane dla klientów SN Master-Ski oraz imprezy sportowe organizowane w okresie letnim	84
Ryc. 50. Plan stacji narciarskiej Master-Ski w 2012 roku (góra) i w 2021 roku (dół).....	85
Ryc. 51. Rodzaje przeważającej działalności w latach 2009–2020 w Tyliczu według sekcji PKD	86
Ryc. 52. Liczba obiektów noclegowych w latach 2003–2020 w Tyliczu	87